

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ
ПОВЕДІНКИ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0532
спеціальності - 053 Психологія
Дідик Анастасія Олександрівна
Керівник: к.психол.н., доцент Іщук О.В.
Рецензент: д.психол.н., професор Горбань Г.О.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2023 р.

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Дідик Анастасії Олександрівні

Тема роботи: Психологічні особливості економічної поведінки внутрішньо переміщених осіб

керівник роботи: Іщук О.В. к.психол.н., доцент

затверджені наказом ЗНУ від «26» 09 2023 року № 1504-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: здійснити теоретичний аналіз основних соціально-психологічних підходів у дослідженні економічної поведінки ВПО; провести теоретичний аналіз психологічної поведінки ВПО; експериментально дослідити рівень тривожності двох груп людей, постраждалих від війни віком 20-40 років.

5. Перелік графічного матеріалу: 6 таблиць, 6 рисунків

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	Завдання прийняв
		Завдання Видав	
Вступ	Іщук О.В., професор		
Розділ 1	Іщук О.В., професор		
Розділ 2	Іщук О.В., професор		
Розділ 3	Іщук О.В., професор		
Висновки	Іщук О.В., професор		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень –лютий 2023 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2023 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2023 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	липень 2023 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	червень -серпень 2023 р.	Виконано
6	Написання висновків	вересень 2023 р.	Виконано
7	Передзахист	жовтень 2023 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2023 р.	Виконано

Студент _____ А.О. Дідик

Керівник роботи _____ О.В. Іщук

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ Г.О. Горбань

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 112 сторінок, 6 таблиць, 6 рисунків, 95 джерел, 20 додатків.

Об'єкт дослідження – психологічні аспекти економічної поведінки ВПО у психотравмуючих ситуаціях.

Предмет дослідження: вимушені переселенці, які постраждали під час російської агресії.

Мета даного дослідження полягає в ретельному аналізі та розгляді психологічних особливостей економічної поведінки ВПО, які супроводжують процес переселення під впливом негативних подій. Важливо визначити стратегії адаптації, які дозволяють вимушеним переселенцям ефективно подолати негаразди та відновити психічний баланс.

Гіпотеза дослідження. Довести експериментальним шляхом, що вимушено переміщені особи потребують допомоги та психологічної підтримки.

Методи дослідження: теоретичні; психодіагностичні – «Шкала тривоги Бека», «Шкала депресії Бека», «Шкала безнадії Бека», «Методика визначення функціональних станів (ДС-6)»; методи математичної обробки – непараметричний критерій Колмогорова-Смірнова, Т-критерій Стьюдента, U-критерій Манна-Уїтні.

Наукова новизна одержаних результатів. Дослідження у цій сфері має великий потенціал для розробки практичних рекомендацій щодо психологічної підтримки вимушених переселенців, що сприятиме їхньому швидшому та успішнішому інтегруванню в нове соціокультурне середовище.

Галузь використання: соціально-реабілітаційні центри, центри допомоги людям, постраждалим від агресії Росії.

ПСИХОЛОГІЯ, ВПО, ТРИВОЖНІСТЬ, МЕТОДИ, АДАПТАЦІЯ

SUMMARY

Dydik. A. Psychological features of the economic behavior of internally displaced persons

The qualifying work consists of Introduction, 3 Chapters, Conclusion, References (95 items, 13 of foreign origin), 1 appendix on 3 pages. The qualifying work volume is 128 pages long, 90 of them – main text. There are 6 tables and 6 illustrations.

The qualifying work gives theoretical survey and describes forced migration has become one of the urgent problems affecting numerous communities and nations. An increase in the number of internal and international conflicts, natural disasters, political instability and other factors cause large-scale forced displacements that affect the mental state and psychosocial well-being of people.

The object of the study: psychological aspects of the economic behavior of IDPs in psychotraumatic situations

The subject of the study: forced migrants who suffered during the Russian aggression.

The purpose of this study is to carefully analyze and consider the psychological features of the economic behavior of IDPs, which accompany the resettlement process under the influence of negative events. It is important to identify adaptation strategies that allow IDPs to effectively overcome adversity and regain mental balance.

Task:

1. To define the object, subject and methods of economic psychology and the history of the emergence and development of economic psychology.
2. Consider economic psychology in the system of sciences
3. To determine the motives for researching the behavior of IDPs in economic psychology
4. Define the main types of behavior of individuals.

5. To analyze the motivational and volitional component of economic behavior of IDPs

6. To study behavioral features in crisis situations

7. To find aspects of support and adaptation of displaced persons: to identify gaps that need to be eliminated

8. Consider the specifics of integration and adaptation of internally displaced persons

9. Determine the psychological features of the economic behavior of Ukrainian citizens during the war.

Chapter 1 « Chapter 1. Subject, task and structure economic psychology” gives us the definition of object, subject and methods of economic psychology, the history of the emergence and development of economic psychology, economic psychology in the system of sciences

Chapter 2. “Methods of studying the economic behavior of idps: tells us about motives for studying the behavior of IDPs in economic psychology, basic types of behavior of individuals, motivational and volitional component of economic behavior of IDPs, behavioral features in crisis situations

Chapter 3. Adaptation of internally displaced persons in regions of Ukraine: essence, concepts, approaches takes us the definition of support and adaptation of displaced persons: gaps to be closed, features of integration and adaptation of internally displaced persons, psychological features of the economic behavior of Ukrainian citizens during the war

Key words: PSYCHOLOGY, VPO, ANXIETY, METHODS, ADAPTATION

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА СТРУКТУРА ЕКОНОМІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....	12
1.1. Об'єкт, предмет та методи економічної психології	12
1.2. Історія виникнення та розвитку економічної психології	17
1.3. Економічна психологія в системі наук	24
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ВПО...	29
2.1. Мотиви дослідження поведінки ВПО в економічній психології	29
2.2. Основні типи поведінки індивідів	48
2.3. Мотиваційно-вольовий компонент економічної поведінки ВПО.....	51
2.4. Поведінкові особливості в кризових ситуаціях	59
РОЗДІЛ 3. АДАПТАЦІЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ: СУТНІСТЬ, ПОНЯТТЯ, ПІДХОДИ.....	66
3.1 Підтримка та адаптація переселенців: прогалини, які необхідно ліквідувати.....	66
3.2. Особливості інтеграції та адаптації внутрішньо переміщених осіб	76
3.3. Психологічні особливості економічної поведінки громадян України під час війни.....	85
ВИСНОВКИ.....	99
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	102
ДОДАТКИ.....	112

ВСТУП

З початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України, життя багатьох українців корінним чином змінилося. Велика кількість людей була вимушена покинути власні домівки під ризиком загрози життю та смерті. Велика кількість біженців як всередині країни, так і за кордоном являється досить гострою соціальною проблемою. Наша держава має справу з проблемою вимушених переселенців з 2014 року – починаючи з анексії Криму та гібридної війни в Донецькій та Луганській областях. Сучасні реалії, котрі характеризуються нестабільною внутрішньодержавною ситуацією, широкомасштабною війною, погіршенням економічної ситуації, інфраструктурною сферою, подібна масова міграція являється одним з найтяжчих викликів, котрий постав перед Україною в 21 столітті.

Актуальність дослідження. У сучасному світі вимушена міграція стала однією з актуальних проблем, що стосуються численних громад та націй. Збільшення кількості внутрішніх та міжнародних конфліктів, природних катастроф, політичних нестабільностей та інших факторів викликають масштабні вимушені переселення, які впливають на психічний стан і психосоціальне самопочуття людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові праці вітчизняних психологів останніх років розкривають певні аспекти професійного розвитку психологів. Так, Н. О. Антоною досліджено психологічні основи розвитку готовності до професійної діяльності у майбутніх психологів [1], Н. Б.Іванцовою здійснено психологічний аналіз генези професійної спрямованості практичного психолога [4], Н. Ю. Мельнік розкрито особливості становлення професійної ідентичності [7], К. Уршуля описано психологічні механізми розвитку професіоналізму соціального працівника [9],

О. В. Чуйко проаналізовано процес особистісного становлення на етапі професіоналізації [11] та ін. Проте цілісного і системного дослідження процесу

професійного розвитку майбутніх психологів представлено не було. Відтак, здійснення такого дослідження є актуальним та викликає науковий інтерес.

У цьому контексті, вивчення психологічних аспектів адаптації та пристосування вимушених переселенців є надзвичайно важливим завданням. Переселення в ситуації кризового стану несе в собі великі психологічні навантаження та травматичні впливи, що можуть вплинути на весь спектр психічних станів особистості.

Об'єкт дослідження: психологічні аспекти економічної поведінки ВПО у психотравмуючих ситуаціях.

Предмет дослідження: вимушені переселенці, які постраждали під час російської агресії.

Мета даного дослідження полягає в ретельному аналізі та розгляді психологічних особливостей економічної поведінки ВПО, які супроводжують процес переселення під впливом негативних подій. Важливо визначити стратегії адаптації, які дозволяють вимушеним переселенцям ефективно подолати негаразди та відновити психічний баланс.

Завдання:

1. Визначити об'єкт, предмет та методи економічної психології та історію виникнення та розвитку економічної психології.
2. Розглянути економічне психологію в системі наук
3. Визначити мотиви дослідження поведінки ВПО в економічній психології
4. Означити основні типи поведінки індивідів
5. Проаналізувати мотиваційно-вольовий компонент економічної поведінки ВПО
6. Вивчити поведінкові особливості в кризових ситуаціях
7. Знайти аспекти підтримки та адаптацій переселенців: визначити прогалини, які необхідно ліквідувати
8. Розглянути особливості інтеграції та адаптації внутрішньо переміщених осіб

9. Означити психологічні особливості економічної поведінки громадян України під час війни.

Гіпотеза дослідження. Довести експериментальним шляхом, що вимушено переміщені особи потребують допомоги та психологічної підтримки.

Методи дослідження: теоретичні; психодіагностичні – «Шкала тривоги Бека», «Шкала депресії Бека», «Шкала безнадії Бека», «Методика визначення функціональних станів (ДС-6)»; методи математичної обробки – непараметричний критерій Колмогорова-Смірнова, Т-критерій Стьюдента, U-критерій Манна-Уїтні.

Наукова новизна одержаних результатів. Дослідження у цій сфері має великий потенціал для розробки практичних рекомендацій щодо психологічної підтримки вимушених переселенців, що сприятиме їхньому швидшому та успішнішому інтегруванню в нове соціокультурне середовище.

Теоретичний аналіз проблеми. Безперечно, для наукової психології психологічні особливості економічної поведінки ВПО мають важливе теоретичне значення, оскільки ця проблема є дуже важливою на даний момент.

Практичне значення результатів дослідження. Результати, отримані в ході дослідження, можуть мати практичну та наукову цінність для працівників соціальної сфери з проблематики психологічної допомоги особам, котрі перебували в надзвичайних ситуаціях, вимушеним переселенцям.

Надійність і достовірність результатів дослідження. Депресивні стани паралізують особистість, а саме її життєдіяльність, перешкоджаючи її оптимальному перебігу, знижуючи працездатність, вражаючи фізіологічне здоров'я та заважаючи міжособистісній сфері життя індивіда.

Перелік публікацій автора стаття за темою дослідження «Дослідження психологічної поведінки людей, постраждалих під час війни»

Експериментальна база дослідження: дослідження проводилося в онлайн форматі. Вибірку дослідження склали 40 опитуваних, з них 20 – вимушено переселені особи (ВПО) і 20 осіб, котрі не змінювали своє місце проживання в

умовах війни. В вибірку входять респонденти чоловічої і жіночої статі віком від 18 до 40 років.

У цьому контексті, дослідження психологічних особливостей психічних станів вимушених переселенців є актуальним та важливим кроком у напрямку розуміння та поліпшення якості їхнього життя в умовах нового соціокультурного середовища.

Подібні соціальні зміни та зрушення неодмінно впливають не тільки на соціальне, економічне й фізіологічне становище людини, а й психологічне здоров'я також зазначає значущого впливу. Депресивні стани, котрі безумовно являються одними з найважчих наслідків подібних ситуацій для людини, набули не аби-якого поширення серед громадян нашої країни, тому питання їх дослідження стає вкрай гострим.

Наголошуючи на великій актуалізації даної проблематики, ми також відзначаємо новизну даної теми та досить погану її розробленість в вітчизняній психологічній науці.

Структура дослідження: дослідження складається з трьох розділів, містить 128 сторінок, 6 таблиць, 6 рисунків, 20 додатків.

РОЗДІЛ 1.

ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА СТРУКТУРА ЕКОНОМІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

1.1 Об'єкт, предмет та методи економічної психології

Як частина культури і цивілізації, економіка входить до сфери духовного життя суспільства. Економіці України необхідна адекватна господарська ідеологія, яка б враховувала те, що позбавлене сенсу, ідеалів, духовності і порушує тимчасову перспективу господарювання. Бездуховна економіка — короткострокова і безперспективна.

Будь-яка наука може бути зрозумілою як сфера людської діяльності, головним завданням якої є вироблення і систематизація знань про світ. В основі базового розподілу наук на групи можуть лежати специфічні особливості об'єктів, тобто тих сторін реальності, на вивчення яких спрямована ця наука. Природно, що жодна наука не в змозі описати свій об'єкт повністю.

Крім того, науки відрізняються і за предметами дослідження. Предмет не фіксує всіх сторін об'єкту. Наприклад, психологія, маючи об'єктом людину або групу, як предмет розглядає факти психічного життя, що характеризуються якісно і кількісно. Різні психологічні напрями, еволюціонуючи, можуть розглядати свідомість, свідому і несвідому галузі психіки, поведінку. [33]

Економіка ж, у свою чергу, вивчає закони розвитку економічних систем, які виявляються в організації виробництва, обміну, розподілу, споживання матеріальних благ і послуг з метою задоволення потреб людей.

Предмет економічної психології при першому знайомстві можна визначити так: економічна свідомість і закономірності психічного відображення людиною суспільних відносин, що складаються у процесі виробництва життєвих благ, у їх взаємозв'язку з продуктивними силами, причому не самих суспільних відносин, а їх ідеальної форми у свідомості людини, що складається під час і в

результаті психічного відображення.

При цьому потрібно підкреслити, що психічне відображення означає не лише відтворення в свідомості людини ідеальної картини світу, але і психічну регуляцію поведінки і діяльності людини відповідно до цієї ідеальної картини.

Ще на початку становлення економічної психології в СРСР А. Кітов [50; 51] відзначав, що економічна психологія досліджує психологічні умови ефективного господарювання, способи відображення у свідомості людини виробничих відносин, вплив думок та почуттів на трудову діяльність та соціальну поведінку загалом.

В. Позняков [8] вважає, що економічна психологія — це комплексна прикладна галузь психологічної науки, що інтенсивно розвивається останніми роками. Її предметом є психологічні закономірності економічної поведінки людини, пов'язані з виробництвом, розподілом, обміном та споживанням товарів і послуг.

Предметом вивчення економічної психології є латентні механізми людської психіки, що визначають поведінку особистості і соціальних груп у відповідь на зміни таких економічних чинників, як відносини власності, інфляція, умови найму і оплати праці, фінансові кризи, реклама і т. п.

На думку С. Малахова [78], економічна психологія як самостійна наука являє собою інтегроване міждисциплінарне знання про людину та людські стосунки, що виникають в процесі господарського життя.

В. Попов [89] вважає, що предметом економічної психології є розкриття закономірностей суспільно-психологічних зв'язків у ланцюгу економічна діяльність — економічні відносини — економічна свідомість — економічна психологія.

На думку О. Дейнеки [34; 35], предмет економічної психології — це відображення господарських відносин у свідомості та поведінці людини.

Підсумовуючи вищезазначені погляди, варто зауважити, що предметом економічної психології на сучасному етапі розвитку цієї науки є закономірності взаємодії економічних та психологічних факторів у регуляції свідомості та

поведінки особи та групи; або економіко-психологічні процеси, стани та якості суб'єктів. Однак, незважаючи на різноманітність таких явищ, головні серед них — це феномени економічної свідомості та поведінки, які детально розглянуто на сторінках цього посібника.

Можна виокремити щонайменше шість методологічних принципів сучасного етапу розвитку економічної психології, які є конкретизацією принципів наукової психології, що склалися відповідно до особливостей її предмета. [12]

До методологічних принципів економічної психології слід зараховувати такі:

1. Принцип культурно-історичної обумовленості економічної життєдіяльності означає, що закони економічної поведінки не є універсальними, позаісторичними. Психологічні особливості економічної поведінки носять культурно-обумовлений характер і визначаються особливостями історичного розвитку суспільства;

2. Принцип суб'єктності означає, що людина виступає не пасивним об'єктом економічних дій і впливу економічних умов, а активним суб'єктом, що реалізує різні види економічної поведінки і вступає в економічну взаємодію та економічні відносини з іншими економічними суб'єктами (індивідуальними і груповими). Головними ознаками суб'єктності є: активність, свідомість дій, цілісність і вибірковість;

3. Принцип діалектичної єдності (а не тотожності) свідомості і поведінки економічних суб'єктів передбачає можливість не тільки подібності, узгодженості, але й відмінностей, суперечностей між економічною поведінкою суб'єкта та його свідомістю;

4. Принцип взаємного зв'язку і взаємного впливу економічних і соціально-психологічних явищ означає наявність взаємодії економічних і соціально-психологічних явищ в детермінації психологічних явищ, пов'язаних з відображенням різних сторін економічного життя і регуляцією економічної поведінки суб'єктів;

5. Принцип єдності теорії, експерименту (емпіричного дослідження) і практики стосовно економічної психології означає тісний зв'язок розвитку теорії економічної психології як з проведенням емпіричних, зокрема експериментальних досліджень, так і з практичною психологічною діяльністю в різних сферах економічного життя. Він передбачає звернення психологів-практиків до теорії та методів наукової психології і постановку проблем емпіричних досліджень, виходячи із запитів соціально-економічного життя суспільства [9];

6. Принцип комплексності і міждисциплінарності передбачає розгляд у взаємозв'язку трьох типів економічної реальності:

- ринок (передусім психологія споживача і психологія ведення домашнього господарства);
- бізнес (поведінка і психологічні особливості підприємця, укладення угод, ведення переговорів, конкуренція, комерційна таємниця та ін.);
- відносини “суспільство–громадянин” (податки, прибутки, інфляція, безробіття, вплив на населення заходів економічної політики).

Економічна психологія вивчає закономірності взаємодії і взаємного впливу економічних чинників і психологічних явищ, пов'язаних з відображенням різноманітних сторін економічного життя та регуляцією економічної поведінки.

Господарюючим суб'єктом виступає одна людина, сім'я, організація, держава або нація, тобто об'єкт дослідження економічної психології може бути представлений на різних рівнях — мікро-, мезоі макроекономічному.

Звертаючись до структури економічної психології, слід зауважити, що проблематика цієї синтетичної міждисциплінарної науки багата і різноманітна.

Економічна психологія дає відповіді суб'єктам економічних відносин мікроекономічного середовища, як оптимізувати свою діяльність, підвищивши її економічні показники, враховуючи людський чинник на психологічному рівні (характеристики особистості, особливості поведінки і діяльності, прийняття рішень).

У певному значенні економічна психологія допомагає поєднати економічну людину з людиною реальною.

Економічна психологія звертає увагу на зміну в соціалізованій особистості при переході до іншого типу економіки, а також на зворотні дії — психологічні новоутворення особистості економічно активних суб'єктів на господарську реальність — в цьому є не лише прикладний, але і фундаментальний аспект.

Сферу інтересів економічної психології визначає як мікро-, так і макрорівень розгляду впливу людського психологічного чинника на різні економічні процеси.

Психологічний чинник в економіці є процесом і результатом психічного відображення людиною (або групою людей) матеріальних умов життя (своїх власних і інших людей), господарського механізму і системи управління економікою, продуктивних сил і виробничих відносин суспільства. Кожна річ з безлічі матеріальних цінностей, створених промисловістю, спочатку була задумом, тобто існувала в голові творця в ідеальній формі, перш ніж стала продуктом праці, ввібравши в себе цю ідею (задум), сировину, матеріали, паливо й енергію, фізичну й інтелектуальну працю працівників.

Починаючи з моменту виробництва і до факту споживання продукту, психологічний чинник присутній в економіці повсякчасно. Але він діє, як правило, не як самостійна сила, а разом з економікою, технікою і технологією. У цьому об'єднанні психологічний чинник через свою природу є замаскованим чинником виробництва, що сприймається безпосередньо, а тому часто не входить до категорії “здорового глузду” [54]

З одного боку, здавалося б, економіка є причиною психології, що породжує її, але з іншого — сама психологія є дієвим чинником, що визначає найважливіші характеристики економіки.

За своїм статусом економічна психологія є суміжною науковою дисципліною (або міждисциплінарною галуззю знань), основу якої складають теоретичні положення, методи і результати досліджень, накопичені як у

психологічній науці, так і в економіці. [43; 67]

Вся сукупність методів, що використовуються в економічній психології, може бути поділена на три групи:

перша група — методи, що традиційно використовуються у психологічних дослідженнях (спостереження, експеримент, анкетування, різні види опитувань та інтерв'ю, тестування, математико-статистичні методи обробки і об'єктивізації даних);

друга група — економічні методи і методи, що використовуються в суміжних наукових напрямках (метод математичного моделювання, логіко-теоретичний аналіз, синтез, метод абстракції, історичний підхід);

третья група — власне методи економічної психології, розроблені з урахуванням специфіки цієї наукової дисципліни (наприклад, економіко-психологічний експеримент, що проводиться за схемою традиційного економічного експерименту, але з психологічним оснащенням).

Особливостями першої групи методів є те, що їх використання вимагає репрезентативних вибірок, що підсилює вимоги до процедури організації, планування, проведення експериментальних досліджень. Так, наприклад, маркетингові опитування, експерименти в сфері психології купівельної поведінки, аналіз впливу реклами на споживача, діагностика підприємницьких здібностей, схильності до економічного ризику та інші дослідження в руслі традиційної економічної психології ставлять доволі жорсткі вимоги до валідності та надійності використовуваних методів, достовірності отримуваних за їх допомогою даних, математико-статистичної обробки і прийомів об'єктивізації отриманих результатів у процесі інтерпретації досліджень і верифікації гіпотез.

1.2. Історія виникнення та розвитку економічної психології

Економічна думка античного світу знайшла відображення у працях видатних філософів, істориків, політичних діячів Стародавнього Риму та

Стародавньої Греції. Історичні пам'ятки цих країн засвідчують перші спроби аналізу проблем поділу праці, обміну, грошей, властивостей товару, а також проектів ідеального господарського устрою (старогрецькі мислителі Ксенофонт, Платон, Аристотель), проблем земельної власності, організації та ведення великого рабовласницького господарства, взаємовідносин рабів та рабовласників тощо (праці староримських мислителів Катона Старшого, Варрона, Колумелли). [12; 15; 17]

Економічна думка раннього і класичного середньовіччя мала натурально-господарську орієнтацію, яскраво виражений теологічний характер, відзначалась догматизмом та схоластикою (твори Августина Блаженного, Фоми Аквінського та ін.). Урізноманітнення економічних поглядів пізнього середньовіччя було пов'язане з процесами розпаду феодалізму та новою господарською етикою епохи Реформації. Твори Т. Мора, Т. Кампанелли та ін. були спрямовані на критику наявного суспільного устрою та пропаганду ідей щасливого життя, позбавленого експлуатації та гноблення. [46; 56; 70]

Необхідно зазначити, що в епоху стародавнього світу і середньовіччя економічна думка ще не виокремилась у самостійну галузь людського знання. Водночас історичні пам'ятки цього періоду містять зародки економічних знань та ідей, які набули розвитку у наступні періоди еволюції економічної думки.

Економічну політику та основні тенденції розвитку економічної думки багатьох європейських країн у період з XV по XVIII ст. відобразив меркантилізм як провідна доктрина епохи первісного нагромадження капіталу та бурхливого розвитку міжнародної торгівлі. Меркантилізм завершив донауковий етап розвитку економічної думки і започаткував економічні погляди та ідеї, засновані на емпіричному дослідженні економічних явищ і процесів. У творах представників раннього (В. Стаффорд, Г. Скаруффі та ін.) і пізнього (Т. Мен, А. Монкретьєн та ін.) меркантилізму набули обґрунтування теорії грошового та торговельного балансу, адміністративні та економічні методи державного регулювання економіки, насамперед зовнішньої торгівлі тощо. [18]

Розвиток економічного знання європейських країн у кінці XVII — на

початку XVIII ст. ознаменувався виникненням класичної політичної економії як першої наукової школи в історії економічної думки, характерними ознаками якої стало започаткування нових методів дослідження, розробка категоріального апарату економічної науки та обґрунтування ідеології ринкового лібералізму. У творах В. Петті, П. Буагільбера, Ф. Кене та А. Тюрго — яскравих представників фізіократизму знайшли відображення трудова теорія вартості, учення про природний порядок в економіці, аналіз відтворення суспільного продукту тощо. [45; 67]

Визначальну роль у формуванні ідейно-теоретичних та методологічних основ класичної політичної економії зіграв видатний англійський економіст А. Сміт, який розвинув накопичені на той час економічні знання і узагальнив їх у чітку наукову систему. Заслугою вченого стало обґрунтування ідей економічного лібералізму, дослідження природи та чинників зростання суспільного багатства, проблем вартості, формування та розподілу доходів тощо. Розвиток економічної науки в XIX ст. охарактеризувався подальшою еволюцією ідей класичної політичної економії у працях послідовників.

Економічна теорія К. Маркса як закономірний етап розвитку економічної науки, зумовлений відповідними соціальними інтересами та вимогами часу, сприяла розвитку трудової теорії вартості, природи циклічності та криз надвиробництва, подальшому аналізу проблем суспільного відтворення, джерел економічного зростання та виявленню ролі додаткової вартості як визначального чинника і основи відтворення капіталізму. Водночас вона вирізнялась ідеологічним, класовим підходом до аналізу економічних проблем, недооцінкою здатності капіталістичного суспільства до реформування та саморозвитку. [12; 45]

Нові реалії ринкової економіки, пов'язані з еволюційними змінами капіталізму, сприяли появі соціал-демократичних концепцій, позбавлених радикалізму марксистського вчення та спрямованих на обґрунтування необхідності перебудови капіталістичного устрою на засадах його поступового реформування.

Важливим етапом розвитку економічної науки в останній третині XIX ст. стало відкриття маржинального аналізу та започаткування неокласичної теорії. Розвиток маржинальної революції в економічній науці був поетапним. I етап (70—80-ті роки XIX ст.) започаткував суб'єктивний напрям у політичній економії та теорію граничної корисності як основи цінності, що знайшло відображення у творах В.С. Джевонса, К. Менгера та Л. Вальраса. II етап маржинальної революції (90-ті роки XIX ст.) репрезентований працями А. Маршалла, Дж. Б. Кларка, В. Парето та інших видатних економістів, був пов'язаний зі становленням неокласичного напрямку економіки на основі відмови від суб'єктивно-психологічного підходу та поєднання маржиналізму з функціональним мікроекономічним аналізом.

Провідними напрямками розвитку економічної теорії у XX ст. стали інституціоналізм, неокласика та кейнсіанство, які утворили "mainstream" (провідну течію) сучасної економічної думки. Новаторські ідеї видатного англійського економіста, державного та політичного діяча Дж. М. Кейнса започаткували появу у 30-ті роки XX ст. макроекономічного аналізу та теорії державного регулювання ринкової економіки. Подальша еволюція кейнсіанства була пов'язана з розвитком у 50—60-ті роки неокейнсіанської теорії (Е. Хансен, Дж. Хікс, П. Семюелсон, Р. Харрод, Є. Домар), та започаткуванням у 80—90-ті роки XX ст. посткейнсіанства і нового кейнсіанства (Дж. Робінсон, Н. Калдор та ін.) Еволюція неокласичних ідей у XX ст. знайшла відображення у формуванні та розвитку неортодоксальних концепцій ринку та підприємництва (Дж. Робінсон, Е. Чемберлін, Й. Шумпетер), економічних теорій неолібералізму (Л. Мізес, Ф. Хайєк, В. Ойкен) та неоконсерватизму (М. Фрідмен, А. Лаффер, Р. Лукас та ін.). Еволюція інституціонального напрямку у XX ст. пов'язана з розвитком неоінституціональної теорії (Дж. Гелбрейт, В. Ростоу, Д. Белл, Е. Тоффлер та ін.) і нової інституціональної теорії (Р. Коуз, Дж. Б'юкенен, Д. Норт та ін.).

Характерною особливістю сучасної економічної науки є плюралізм, багатоманітність економічних теорій та ідей, гіпотез, концепцій, методів

дослідження і способів опису економічної реальності.

Економічна психологія як самостійна галузь знання стала формуватися в першій третині ХХ століття. Проте її джерела відображені ще у працях таких економістів, як А. Сміт (1723-1790), який вважається засновником економіки як самостійної науки; А. Маршалл (1842-1924), який створив мікроекономічну теорію; Дж. М. Кейнс (1883-1946) – автор теорії макроекономіки. Їхніми зусиллями було сформовано теорію раціональної "економічної людини".

Класична модель "економічної людини" передбачає незалежність її від інших діючих на конкурентному ринкові суб'єктів, раціональність; володіння новою інформацією про ситуацію, в якій вона діє, задовольняючи свої потреби; прагнення до максимізації своєї вигоди. Відповідно до змін самого ринкового господарства еволюціонував і образ "економічної людини".

Одним з перших помітив, що модель "економічної людини" стає анахронізмом, Т. Веблен (1857-1929). Він вважав, що головним мотивом економічної поведінки людей є прагнення підвищити соціальний статус, а це стимулює технічний прогрес. У зв'язку з цим науковець наголошував на необхідності дослідження людської природи, яка визначається, по-перше, цілями людської поведінки, що формуються в культурному контексті і передаються з покоління у покоління. По-друге, культурно-обумовленим характером – інститутами, засобами досягнення цілей. Отже, Т. Веблен вважав за необхідне у процесі дослідження економічної реальності звернутися до методів психології.

Потреба переходу в дослідженні економічної реальності на рівень психології була обумовлена вступом розвинених країн в епоху постіндустріального суспільства. Зросло значення особистості в різних сферах економіки – виробництві, розподілі, обміні, управлінні. Індивід отримав матеріальну, інформаційну, енергетичну та інші можливості радикально впливати на результати діяльності організації та інших соціально-економічних систем як позитивно, так і негативно. Крім того, постіндустріальне суспільство змінило сферу споживання, поставивши за мету економіки задоволення потреб

не стільки груп населення, скільки окремої особистості, індивідуума. В цих умовах моделі, розроблені в межах класичної економічної теорії, виявилися неадекватними. Цілком зрозуміло, що коли постає завдання досліджувати такі дії людини і суспільства, як вибір рішення в економічній ситуації, а діюча особа – індивідуум, то необхідно звертатися до сфери спеціальних наук про людину, в першу чергу до психології.

Отже, економічна психологія започатковувалась як прикладна наука. Її завданням було дослідити причини невідповідності поведінки "економічної людини" економічній практиці. Хоча перші праці з економічної психології з'явилися ще наприкінці XIX століття (Г. Мюнстерберг), широкого визнання сформульовані в них ідеї не здобули. У 1902 році французький соціопсихолог Г. Тард написав двотомник "Економічна психологія", який теж не був належно оцінений [10; 13].

Американський психолог угорського походження Джордж Катона (1901-1981) був першим, хто зосередив свою увагу на наявності психологічних феноменів у економічних явищах і процесах. Він увів до загальної економічної теорії такі поняття, як "відношення до чогось...", "настрій" і "очікування". У США він вважається батьком економічної психології. Він перший почав систематично застосовувати психологічну теорію і методи для дослідження економічних проблем. Дж. Катона сформулював одну з базових ідей економічної психології: купівля залежить не лише від здатності (економічній можливості) зробити покупку, але і від бажання її зробити (психологічної готовності).

Неекономічні мотиви особливо стають помітними, коли зростає рівень доходів громадяни, коли вони користуються кредитом, інвестують у будівництво житла, купівлю автомобіля та інших речей.

Дж. Катона, аналізуючи людей бізнесу, виявив, що їх рішення не завжди спричинені меркантильними мотивами. Чим більш успішний бізнесмен, тим більше він переслідує нематеріальні прибутки.

Вивчаючи поведінку споживача, він став одним з найяскравіших представників маркетингової гілки економічної психології. У 1970-і роки створюється Міжнародна асоціація з досліджень у галузі економічної психології. Західні психологи активно вивчають економічну реальність, про що свідчить не тільки велика кількість досліджень з цієї тематики, але й заснування журналу "Економічна психологія". Започатковуються й окремі галузі економічної психології, зокрема вікова економічна психологія, психологія споживача та інші.

Динаміка розвитку економічної психології пов'язана з закономірностями розвитку суспільства, в якому все більшого значення набуває потреба зрозуміти не тільки закономірності світу зовнішнього, предметного, але й внутрішнього, духовного. На цей час у міжнародній економічній психології сформувались такі напрямки досліджень: психологія підприємництва, психологія грошей, психологія споживання, психологія економічної поведінки, психологія накопичення, економічна соціалізація, психологія прийняття рішень.

Об'єктивною передумовою становлення економічної психології, зокрема в Україні, в самостійну науку були радикальні перетворення, зміна економічних стосунків, передусім у сфері власності на засоби виробництва, появу нових суб'єктів економічної активності [6].

У середині 1990-х років починають з'являтися праці українських дослідників, виконані в межах психології управління, в яких аналізуються проблеми економічної психології. Інтерес вітчизняних вчених концентрується також на людському факторі в економіці, психології підприємництва.

Увагу дослідників привертає і проблема економічної соціалізації (Г. Авер'янова). Остання особливо актуальна, бо в умовах економічної реформи і становлення ринкової економіки стає необхідною економічна ресоціалізація (вторинна соціалізація) для багатьох верств населення, особливо старших поколінь. Крім того, у зв'язку з перебуванням індивідів одночасно у двох суперечливих економічних реальностях (офіційна і неофіційна економіка) в економічній соціалізації з'явилися дві тенденції – позитивна і негативна

(десоціалізація). У цих умовах виникає потреба в дослідженні закономірностей формування адекватного суб'єкта економічної діяльності.

Хоча економічна психологія розвивається у нас досить динамічно, все ж вона заслуговує подальшого дослідження [5].

Вітчизняна економічна психологія, аналізуючи специфіку матеріальних економічних умов сучасного життя суспільства, має водночас оволодівати надбаннями зарубіжних дослідників. Йдеться не про запозичення змісту. Оскільки наша економіка рухається до ринку не за західними взірцями, а своєрідно, то постає актуальне питання: що саме можна запозичити зі світового досвіду для розробки психологічних засобів впливу на нашу економічну реальність? Тобто необхідно розробити концептуальні основи вітчизняної економічної психології. Зміст цієї концепції має будуватися на аналізі особливостей нашого суспільства з використанням вітчизняних досліджень в інших галузях знання: психології, соціальній психології, соціології, економіці, культурології, етнографії, історії тощо. Дослідження таких феноменів, як підприємництво, економічна соціалізація, психологія грошей, психологія прийняття економічного рішення тощо, матимуть практичне застосування, якщо проводитимуться в руслі концепції вітчизняної економічної психології. Вона може бути створена на основі моделі дослідження та аналізу діяльності суб'єкта господарювання з позицій її залежності від соціокультурного контексту, а також на основі використання здобутків української науки в галузі економіки знань [11; 34].

1.3. Економічна психологія в системі наук

Економічна психологія як наука формується на межі економічної теорії та психології.

Економічна теорія вивчає різні системи виробничих відносин, систему категорій, понять, закономірностей розвитку суспільства.

У сучасних умовах найбільш помітний вплив на розвиток економічної психології мають психологія підприємництва, психологія управління та менеджменту. [12; 34; 67]

У межах економічної психології формується багато розгалужень, серед яких виділяють:

– виробничу економічну психологію, яка вивчає зміни у трудовій поведінці працівників під дією як зовнішніх чинників, пов'язаних з інноваційним процесом, міграціями, безробіттям, освітньодемографічними впливами, так і внутрішніх, викликаних необхідністю задоволення особистісних, матеріальних потреб працюючої людини;

– економічну психологію маркетингу, орієнтовану на вивчення психологічних вимог ринку до якості товару і задоволення потреб споживачів в умовах конкуренції;

– психологію реклами, яка є невід'ємною складовою маркетингової стратегії і досліджує смаки, уподобання, очікування покупців, їх сприйняття інформаційних впливів, особливості споживацької поведінки;

– психологію торгівлі. Вивчає психологічні особливості людей з метою правильної організації реклами та продажу товару, підвищення культури обслуговування населення тощо [10; 56].

Серед актуальних проблем, які вимагають подальшого вивчення економічною психологією. – це дослідження впливу економічної свідомості населення на реформування економіки; вивчення ставлення людини до різних форм власності і підприємництва; розкриття механізмів економічної активності індивіда і населення в цілому, психологічні аспекти розподілу і споживання: проблеми потреб людини, закономірності їх зародження і розвитку, кількісного та якісного виміру; аналіз психологічних наслідків незайнятості населення і безробіття: вивчення цінностей, стереотипів, інтересів людей, пов'язаних з виконанням ними різних видів економічної діяльності; розроблення на основі психологічних досліджень концепцій і практичних рекомендацій, здатних дієво вплинути на подальше підвищення ефективності економіки [11; 16].

У свою чергу, психологія управління зосереджується на вивченні психологічних закономірностей управлінської діяльності, її змісту та структури в системі виробничих відносин.

До кола її зацікавлень слід віднести дослідження психологічних основ взаємодії і ділового спілкування керівника з підлеглими, механізми прийняття управлінських рішень, особливості розподілу влади і повноважень у сфері виробництва, бізнесу, освіти і культури, розроблення науково обґрунтованих критеріїв та методів добору управлінських кадрів.

Психологія менеджменту як досить нова галузь психологічного знання, яка лише знаходиться на шляху свого становлення і пошуку власного предмета дослідження, на відміну від традиційної психології управління, зосереджується на вивченні психологічних закономірностей функціонування виробничих організацій в умовах ринкової системи господарювання. Її основним завданням є визначення придатності індивіда до менеджерської діяльності, методів і способів активізації діяльності персоналу через формування стійких мотивів, генерацію і пошук нових ідей в умовах конкуренції, удосконалення й оптимізація стилю і культури ділових стосунків у фірмі, включаючи створення дієвих механізмів управління фірмою як соціотехнічною системою, психологічне забезпечення професійної діяльності менеджерів, передбачаючи вирішення проблем професійного самовизначення управлінців, їхньої професійної підготовки і підвищення кваліфікації, розроблення психологічного іміджу організації та її фірмового стилю.

Сучасне трактування економічної психології пов'язане з комплексною системою управління людськими ресурсами, яка охоплює ринок праці, виробництво новітньої техніки (устаткування, товарів, послуг тощо) та ринок капіталу [12; 20].

Вивчення економічної психології пов'язане з основами економічної теорії, економічної поведінки різних верств населення, психологічними аспектами економічної політики, психологічними основами ринку й споживання та

багатьма іншими проблемами, а особливо стратегічним, інноваційним менеджментом, створенням і впровадженням новітніх технологій і ноу-хау.

Значне місце посідає економічна психологія у таких наукових дисциплінах, як соціальна психологія, організаційна психологія та багатьох спецкурсів (інженерна психологія, дизайн та ергономіка, психологія підприємництва, психологія управління, етика бізнесу тощо) та може виступати як спеціалізація для багатьох спеціальностей. Наприклад, для інженерних спеціальностей – індустріальна психологія, для економічних спеціальностей – фінансовий менеджмент, для педагогічних спеціальностей – професійна орієнтація. Це пояснюється тим, що міждисциплінарні зв'язки та логіка побудови наведених у прикладі дисциплін пов'язані з усіма основними ринками (праці, капіталу й виробництва) [16; 33].

Одним із пріоритетних напрямів розвитку економічної психології є управління проектуванням нових організаційно-виробничих систем і моделювання діяльності персоналу в них з метою одержання більш якісних результатів.

Науково-технічний прогрес як основоположний фактор сучасного економічного розвитку передбачає своєю найважливішою умовою кардинальне вдосконалення робочої сили, покращання її характеристик на ринку праці. Зазначені проблеми вивчаються також такими науками, як економіка, соціологія праці, управління персоналом.

Наукова організація праці відділилася від економіки праці в самостійну науку, яка, на жаль, не завжди включається в навчальні плани підготовки бакалаврів і спеціалістів. Тому загальний курс економіки праці обов'язково включає розділ "Організація праці", в якому вивчаються конкретні форми і методи поєднання людей і техніки у процесі праці: поділ і кооперування праці; організація й обслуговування робочих місць; покращання умов праці; раціоналізація трудових процесів; впровадження оптимальних прийомів і методів праці; зміцнення дисципліни праці тощо. Ці проблеми вивчаються також у курсі "Управління персоналом". Найважливішою характеристикою

умов праці є безпека трудової діяльності людини. Покращання умов праці сприяє зростанню її продуктивності, проте потребує відповідних інвестицій.

Проблемою економіки праці є оптимізація умов праці з урахуванням взаємодії соціальних та економічних факторів. Але умови та безпека праці є предметом вивчення наукової організації праці, охорони праці.

Проблеми компенсації людині шкідливого впливу виробничого середовища та відшкодування збитків здоров'ю людини в результаті виробничих травм та професійних хвороб знаходяться в полі дослідження трудового права [8, 32, 70].

Нормування праці полягає у встановленні об'єктивно необхідних витрат і результатів праці за елементами трудового процесу. Велике значення нормування праці для забезпечення ефективності діяльності підприємства стало підґрунтям виділення цього розділу економіки праці в окрему науку, проте в загальному курсі економіки праці розглядаються принципи і методи встановлення витрат праці, врахування її результатів, пошуку оптимальних співвідношень між чисельністю персоналу різних груп та категорій і кількістю обладнання. Ці проблеми частково вивчаються також науковою організацією праці, охороною праці [2; 12; 56].

Дослідження проблем ефективності праці полягає, передусім, у освоєнні та грамотному застосуванні методів: зіставлення результатів та витрат праці, доходів від трудової діяльності та затрат на утримання персоналу; оцінювання внеску окремих співробітників та колективів у загальні підсумки діяльності підприємства; визначення факторів та використання резервів збільшення та покращання результатів і зменшення витрат праці. На основі теорії ефективності формуються критерії оцінювання діяльності людей і господарських систем. Крім економіки праці, ці проблеми досліджуються також у курсах ергономіки та організації праці (наукової організації праці).

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ВПО

2.1. Мотиви дослідження поведінки ВПО в економічній психології

В першому розділі нашого дослідження нами був проведений теоретичний аналіз проблеми особливостей станів вимушених переселенців в умовах війни. В другому розділі описане емпіричне дослідження з проблематики нашого дослідження, його методологія та результати, а саме психологічні особливості економічної поведінки ВПО.

Економічні мотиви являють собою особливу категорію мотивів. Мотиви, що стосуються нагромадження багатства, конкуренції, егоїзму й альтруїзму, прагнення отримання прибутків, схильності до ризику й угод, мають економічну спрямованість.

Дослідження економічних мотивів допомагає в поясненні психології поведінки як порівняно автономної, цілісної характеристики результатів діяльності господарюючого суб'єкта в реальних ринкових умовах.

Мотиви нагромадження. Дж. Кейнс, порівнюючи спонукальні сили мотивів споживання і заощадження, відзначає, що звичайно спонукання до задоволення невідкладних потреб людини і його родин за силою впливу на поведінку перевершує спонукання до нагромадження.

Виділяються такі мотиви заощадження або сутності його термінології "утримання від витрат":

– обережність (створення резерву на випадок непередбачених обставин в умовах війни);

– передбачливість (облік того, що в майбутньому співвідношення між доходами й витратами зміниться в гіршу сторону через потребу забезпечити старість, утримання членів родини тощо);

– ошадливість (прагнення забезпечити собі дохід у формі відсотка або передбачуваного збільшення цінності майна в майбутньому, тому що люди часто віддають перевагу більшому споживанню в майбутньому в порівнянні з меншим споживанням у сьогоденні);

– прагнення до кращого (мотив, заснований на широко розповсюдженому підсвідомому бажанні бачити в майбутньому поступове підвищення свого життєвого рівня, можливості збільшення своїх майбутніх витрат, навіть у тому випадку, коли сама можливість користуватися благами може убувати);

– прагнення до незалежності (фінансова незалежність надає людині більше особистісної волі) [33].

Мотиви інвестування. Це надзвичайно складні й суперечливі мотиви. Вони зазнали істотних змін після відділення управлінських функцій від власності на капітал. Якщо до цього в основі ієрархії мотивів лежало ставлення до бізнесу як до життєвого покликання, творчої самореалізації, то після відділення керування від власності комерційні справи через фондові й валютні біржі створюють підґрунтя для дуже динамічної, суперечливої й неоднозначної мотивації (одержання доходу, азарт, ризик). Провідним мотивом стає ігровий мотив.

Коли ж йдеться про приватне інвестування населення, на перший план виступає фактор довіри, значення якого з особливою силою відчувається в період економічних потрясінь. У цих випадках довіра відіграє навіть більшу роль, ніж економічні фактори [23; 44].

Проблема перспектив приватного інвестування в нашій країні винятково актуальна, оскільки заощадження населення є одним з важливих факторів економічного росту. Однак недовіра до фінансових інститутів стримує приватні інвестиції, і населення в основному використовує неінвестиційні моделі ошадної поведінки.

Для проведення емпіричного дослідження нами була сформована вибірка респондентів кількістю в 40 осіб, з них 20 – вимушено переселені особи (ВПО), які змінили місце проживання в межах країни. Наразі вони проживають в

Запоріжжі та області.

У групу для порівняння увійшли 20 осіб, котрі не змінювали своє місце проживання в умовах війни, проживають у Запоріжжі. В вибірку входять респонденти чоловічої і жіночої статі віком від 18 до 40 років.

Емпіричний етап дослідження передбачає вирішення таких завдань:

1. Для визначення особливостей економічної поведінки ВПО осіб передбачений підбір відповідного методичного інструментарію.

2. Проведення дослідження та обробки отриманих результатів психодіагностичних методик.

3. Визначення особливостей переживання та економічної поведінки вимушено-переселених осіб за допомогою методів математичної обробки даних.

4. Надання практичних рекомендацій щодо подолання депресивних станів вимушено-переселеними особами.

Відповідно до першого завдання емпіричної частини дослідження, ми сформуваємо необхідний психодіагностичний інструментарій дослідження:

1. Шкала тривоги за своє економічне становище. Дана методика, створена Аароном Беком, використовується при первинному скринінгу тривоги респондентів та задля оцінки рівня їх вираженості. Дана методика складається з 21 твердження, кожне з яких описує певний характерний симптом тривоги, психологічний або фізіологічний. Оцінка твердження ранжується від 0, що означає низький рівень стурбованості даним симптомом, до 3 балів, тобто сильний рівень стурбованості. Дана шкала являє собою досить зручний інструмент задля попереднього дослідження рівня вираженості «тривожних розладів» у великого кола опитуваних. Вік респондентів варіюється від 14 років і до людей похилого віку. Підрахунок результатів здійснюється шляхом підсумовування балів за пунктами методики.

2. Шкала депресії Бека. Дана методика була запропонована Аароном Беком у 1961 році. Задля її створення в якості наукової основи використані спостереження авторів щодо феномену депресії та процесу її перебігу.

Результати даних спостережень дозволили виділити ряд основних симптомів депресивних станів. Методика включає 21 твердження, котрі характеризують симптоми депресії. Дані твердження дозволяють виявити рівень тяжкості депресивних станів. Показник кожної категорії варіюється від 0 (симптом не турбує людину) до 3 (індивід сильно стурбований симптомом). Сумарна оцінка варіюється від 0 до 63 балів. Чим нижчий результат вийшов у респондента за результатами даної методики, тим краще його самопочуття. [8]

3. Шкала безнадійності Бека. Ця шкала вимірює вираженість негативного ставлення до суб'єктивного майбутнього у дорослих і підлітків. Шкала була розроблена А. Беком та групою його співробітників у Центрі Когнітивної Терапії Медичної Школи Університету Пенсільванії (США). В основі даного поняття як теоретичного конструкту лежить когнітивна теорія психічних процесів, у тому числі про депресію як наслідок когнітивних помилок. При розробці шкали автори наслідували концепцію Stotland, в рамках якої безнадійність розглядається як система когнітивних схем, загальною ознакою для яких є негативне забарвлення очікувань щодо найближчого та віддаленого майбутнього. Індивіди з високими показниками безнадійності вірять:

- що все в їхньому житті йтиме не так;
- що вони ніколи ні в чому не досягнуть економічного успіху;
- що вони не досягнуть своїх цілей;
- що їхні найгірші проблеми ніколи не будуть вирішені.

Такий опис безнадійності відповідає третьому компоненту негативної тріади когнітивної моделі депресії Бека, згідно з якою депресивний стан визначають негативний образ себе, негативний образ свого функціонування у теперішньому та негативний образ майбутнього. Шкала безнадійності Бека (BHS) складається із двадцяти тверджень. При відповіді респондент висловлює свою згоду чи незгоду з кожним твердженням відповідно до запропонованих варіантів відповіді:

- Зовсім неправильно

- Скоріше неправильно
- Скоріше вірно
- Дуже вірно

Шкала безнадійності Бека вимірює виразність негативного ставлення суб'єкта до свого майбутнього. Особливу цінність дана методика представляє як непрямий індикатор суїцидального ризику у пацієнтів, які страждають на депресію, а також у людей, які раніше вже робили спроби самогубства.

4. Методика визначення домінуючого стану (ДС-6). Призначення даної методики полягає в виявленні характеристик психологічного і соціальнопсихологічного рівнів домінуючого стану особистості. Дана методика представляє собою опитувальник, котрий складається з певного набору тверджень, що характеризують ознаки стану, поведінки, ставлення людини по відношенню до різноманітних явищ.

Наступним етапом нашого дослідження є аналіз та інтерпретація результатів психодіагностичних методик дослідження.

Загальну вибірку нашого дослідження було поділено на дві групи по 20 осіб. До першої групи входять вимушено-переселені особи (далі – ВПО). До другої групи належать ті особи, котрі не змінювали своє місце проживання з початком повномасштабного вторгнення. [43]

За результатами методики «Шкала тривоги Бека» отримані наступні результати.

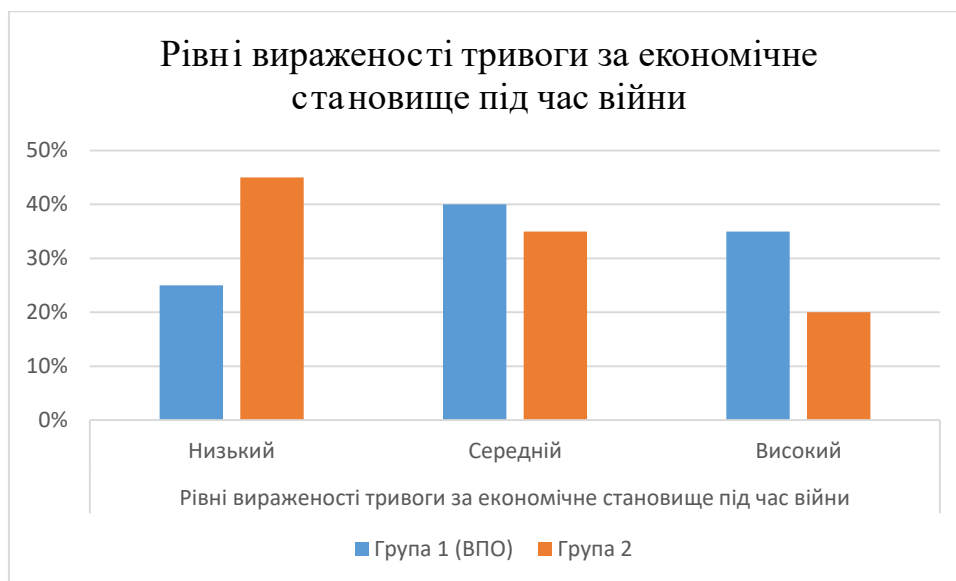
Дані продемонстровані в табл. 2.1:

Таблиця 2.1

Результати респондентів за методикою «Шкала тривоги Бека»

	Рівні вираженості тривоги за економічне становище під час війни		
	Низький	Середній	Високий
Група 1 (ВПО)	25%	40%	35%
Група 2	45%	35%	20%

За результатами даної методики нами були здійснені наступні висновки (рис.2.1)

Рис.2.1. Рівні вираженості тривоги за економічне становище під час війни

В першій групі респондентів домінують середній та високий рівні вираженості тривоги за своє економічне становище під час війни. Такий результат доводить, що поширеність тривожних розладів серед ВПО сягає досить значного відсотку. Стрес, котрий люди набувають в процесі активної та раптової, а іноді і досить частої зміни місця проживання, при тривалому впливі вагомим чином впливає на психофізіологічний стан індивіда. Люди, що вимушені були залишити власні домівки, відчують з часом більшу кількість наслідків для власної психіки.

Їх тривожність, як особистісна характеристика, значно зростає, а показник ситуативної тривожності (тривоги) при взаємодії з певними тригерами (повітряні тривоги, звуки вибухів, новини з місць бойових дій, згадки про покинуту домівку, можливих втрат близьких тощо) стрімко зростає, що може призводити до панічних настроїв, нервових зривів та інших психічних розладів, котрі являються наслідками надмірної тривоги.

В другій групі респондентів явно домінують результати з низьким рівнем вираженості досліджуваного явища. Даний показник свідчить про наступні можливі варіанти: або досліджувані володіють гарною стресостійкістю, через

що не піддалися паніці та вирішили не покидати власні домівки навіть при нависаючій загрозі життю, або проживали в відносно безпечних місцях (загрозу становлять можливі ракетні обстріли та загрози ворожих БПЛА). В будь-якому випадку, показник тривоги даної групи значно відрізняється від результатів групи першої, в якому високий рівень тривоги переважає над низьким. [5]

За результатами методики «Шкала депресії Бека» були отримані наступні результати. Дані продемонстровано в табл. 2.2.:

Таблиця 2.2

Результати респондентів за методикою «Шкала депресії Бека»

	Рівні вираженості депресії		
	Низький	Середній	Високий
Група 1 (ВПО)	20%	40%	40%
Група 2	50%	40%	10%

Ми інтерпретуємо отримані результати наступним чином (рис. 2.2)

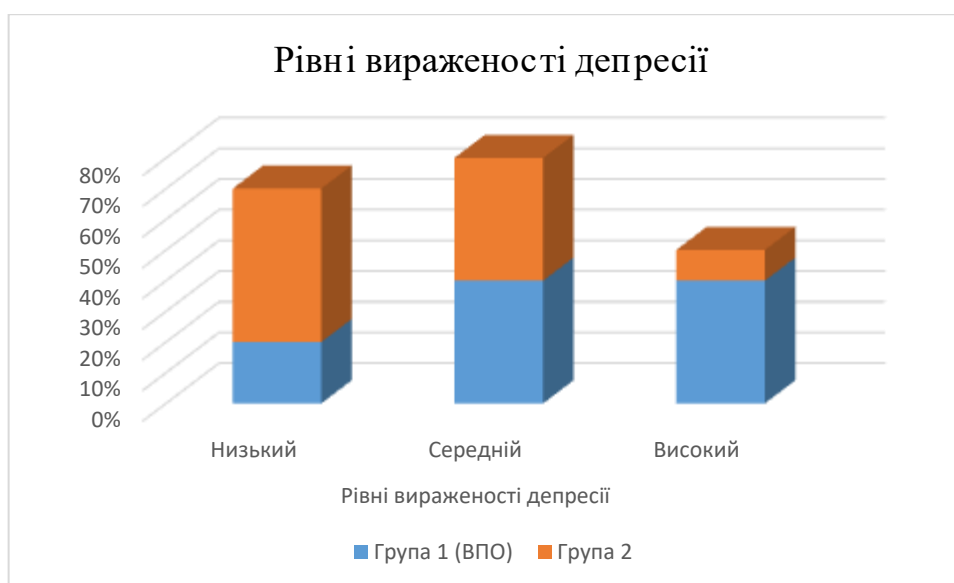

Рис. 2.2. Рівні вираженості депресії

В першій групі переважають результати середнього та високого рівня вираженості (по 40% відповідно). Якщо середній рівень вираженості депресивних ознак є досить сприйнятним явищем в умовах нашого часу та воєнного стану, то високий рівень свідчить про значні порушення в здоровому функціонуванні організму індивіда. Адже депресія має не тільки

психологічні, а й фізіологічні ознаки та наслідки для людини. ВПО являються тією категорією людей, котрі знаходяться в зоні ризику розвитку даного явища через своє становище. Полишення домівки, вимушена евакуація, постійна загроза життю, непередбачуваність та туманність майбутнього, особистісна невизначеність – всі ці категорії неодмінно впливають на психофізіологічне функціонування індивіда, зумовлюючи таким чином розвиток психічних порушень. Депресія являється одним з найпоширеніших серед таких порушень.

Результати другої групи більш оптимальні. Тут явно переважає частка респондентів з низьким рівнем розвитку досліджуваного явища. На відміну від першої групи респондентів, дані опитувані не зазнали тих випробувань, що припали на долю вимушено-переселених осіб, хоча ми не виключаємо й можливість багатьох інших подій, котрі можуть траплятися в житті людини в умовах воєнного часу. При цьому, даним особам не довелося покинути власні домівки, перебуваючи в пошуках нового місця проживання, соціальної та особистісної невизначеності, а перебуваючи в більш стабільному становищі (наскільки це можливо в умовах війни). Рівень вираженості депресивних симптомів у них на доволі низькому рівні.

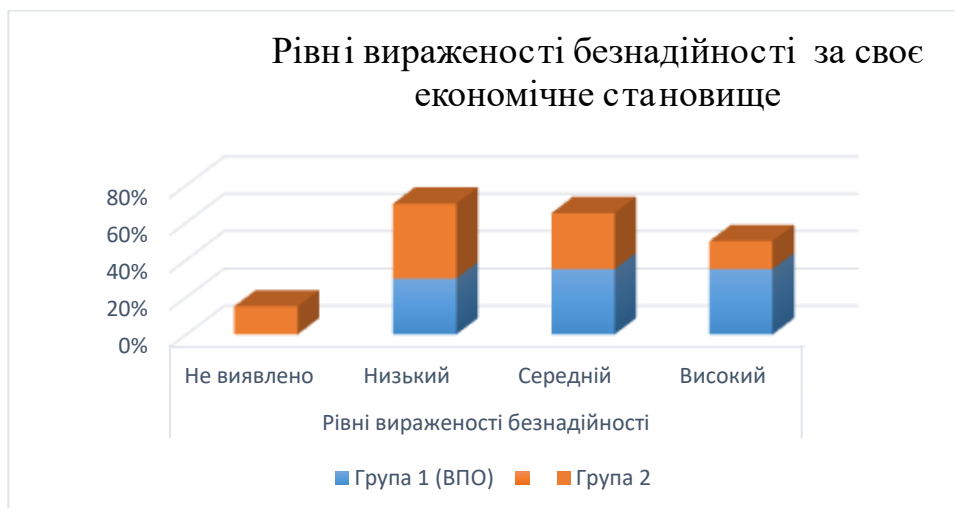
За результатами методики «Шкала безнадійності Бека» були отримані наступні результати. Дані продемонстровано в табл. 2.3:

Таблиця 2.3

Результати респондентів за методикою «Шкала безнадійності Бека»

	Рівні вираженості безнадійності за свій фінансовий стан			
	Не виявлено	Низький	Середній	Високий
Група 1 (ВПО)	0%	30%	35%	35%
Група 2	15%	40%	30%	15%

За результатами даної методики ми зробили відповідний аналіз (рис.2.3)

Рис.2.3. Рівні вираженості безнадійності за свій фінансовий стан

Результати в першій групі опитуваних в даному випадку розподілилися більш рівномірно, в порівнянні з попередніми методиками від даного автора, тому розберемо кожний більш детально.

Низький рівень безнадійності спостерігається у 30% опитуваних. Дану категорію можна коротко охарактеризувати як людей, котрі не впадають в розпач від всіх тягарів та труднощів життя, а продовжують боротися з викликами долі задля власного або сімейного благополуччя. На таку боротьбу потрібний не тільки внутрішній психофізіологічний ресурс організму, а й досвід, котрий людина набуває в процесі подолання життєвих перешкод на шляху до оптимізації та нормалізації свого життя. Не дивлячись на ті складнощі, що виникали у них з початком повномасштабного вторгнення, а особливо й вимушене переселення, вони отримали той необхідний досвід, котрий допомагає їм жити в сучасних надскладних умовах, зберігати внутрішній ресурс для подальшого нормального функціонування. Зазначимо, що результат низького рівня за даною методикою отримали ті респонденти, котрі за методиками «Шкала тривоги Бека» та «Шкала депресії Бека» отримали низький або середній результати.

Середній рівень безнадії наявний у 35% респондентів. Про даних особистостей можемо сказати те, що вони знаходяться у зоні прикордонного стану: вони ще не знаходяться в стані повної безнадії й розпачу свій фінансовий стан, але і не являються досить впевненими у власних силах та у

майбутньому. Вони продовжують жити звичним для себе життям, нормально взаємодіяти в соціумі, хоча з наступними складнощами робити це стає дедалі складніше. Індивідуальний життєвий ресурс і витримка поступово втрачаються, а нові життєві виклики не перестають траплятися.

Високий рівень безнадії спостерігається у 35% ВПО. Такі люди вже досить сильно зневірилися в собі, в житті та взагалі в майбутньому. Це може бути наслідком пережитого негативного досвіду, неправильного його опрацювання «в собі». Такі люди не дивляться в майбутнє з надією, не кажучи навіть про впевненість. В свою чергу, такий стан особистості викликає ряд багатьох психологічних, а іноді й фізіологічних проблем, котрі за принципом сніжного шару накопичуються й спричиняють один одне. Безнадія, тривога й депресія – речі взаємопов’язані, тому ріст одного з даних явищ спричиняє активізацію інших, в тій чи іншій мір та в залежності від індивідуальних психофізіологічних характеристик індивіда.

В другій групі респондентів результати більш сприятливі. Безнадія зовсім не виявлена у 15%, а низький рівень розвитку даного явища спостерігається у 40% осіб, що являється домінантним показником в даній групі опитуваних. Середній рівень характерний для 30% респондентів, а високий наявний у 15% осіб.

За результатами методики «Методика визначення домінуючого стану (ДС-6)» були отримані наступні результати. Дані продемонстровано в табл. 2.4:

Таблиця 2.4

Результати респондентів за методикою «Методика визначення домінуючого стану (ДС-6)»

Група 1 (ВПО)	Шкали					
	АК (активне- пасивне відношен ня до життя)	ТО (тонус високийн изький)	СП (спокій - тривога)	СТ (стійкість- нестійкіст ь емоційног о тону)	ЗД (задоволеніс ть- незадоволені сть життям)	ПО (позитивни й - негативний образ себе)
Низькі бали	75%	60%	70%	55%	80%	60%
Високі бали	25%	40%	30%	45%	20%	40%

Продовження таблиці 2.4

Група 2						
Низькі бали	35%	30%	45%	35%	50%	45%
Високі бали	65%	70%	55%	65%	50%	55%

Варіант ДС-6 даної методики містить 6 шкал. Окремо та більш детально зупинимось на інтерпретації результатів за кожною шкалою (рис.2.4, 2.5)

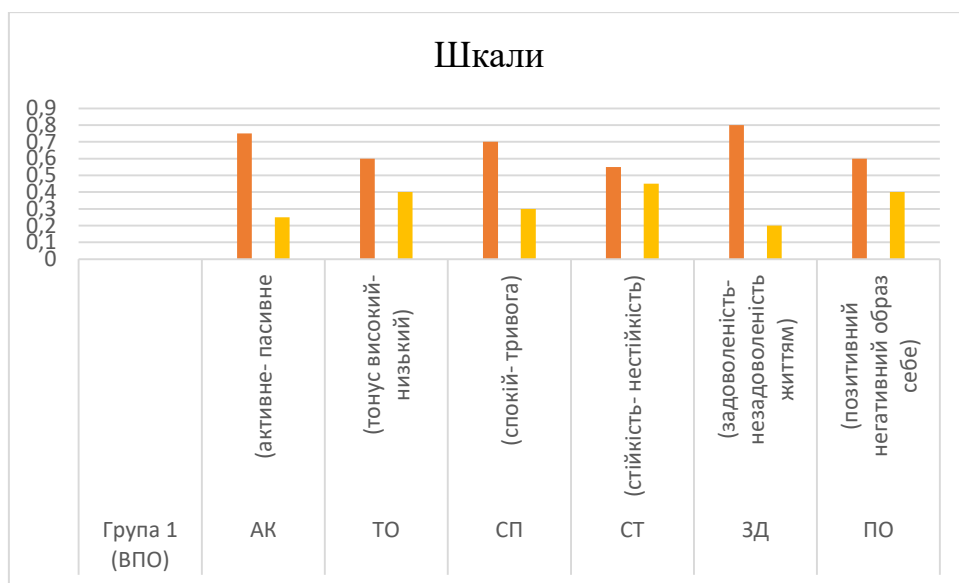

Рис.2.4 Шкали групи 1 (ВПО)

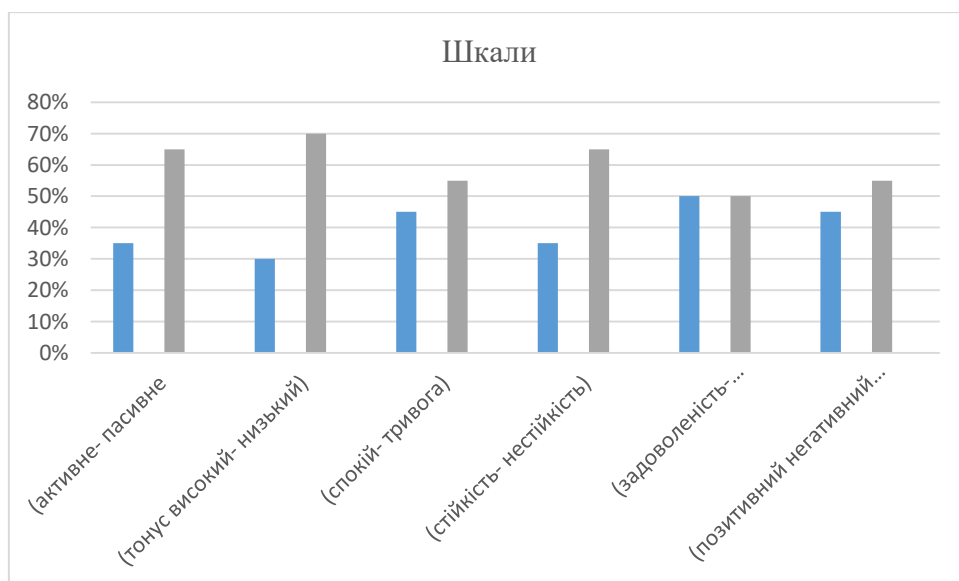

Рис. 2.5. Шкали групи 2

Шкала «АК» (активне-пасивне відношення до життя). Високі бали за даною шкалою свідчать про яскраве вираження активної та оптимістичної позиції по відношенню до власної життєдіяльності. Для таких людей характерним є готовність до вирішення життєвих складнощів, впевненість у власних силах та можливостях, високий рівень життєрадості. В першій групі респондентів такий результат наявний у 25% опитуваних, в другій частка людей з таким результатом становить 65%. Низькі бали за даною шкалою є ознакою дещо пасивної позиції по відношенню до власної життєдіяльності. Для людей з подібним результатом характерним є песимістичність поглядів на життя та на самих себе, приниження власних можливостей, неадекватно занижений рівень самооцінки. В першій групі респондентів такий результат наявний у 75% опитуваних, в другій частка людей з таким результатом становить 35%. З вищевказаних даних ми бачимо яскраву протилежність у результатах обох груп опитуваних. Оцінки, отримані ВПО, свідчать про досить пасивну-песимістичну позицію в житті, і навпаки у людей, котрі свого місця проживання терміново не змінювали. [34, 78]

Шкала «ТО» (тонус високий-низький). Високі оцінки тону вказують на високу здатність прояву активності, енергійності, швидкій реакції на стресові події. Індивіди з високими результатами за даною шкалою зберігають суб'єктивні відчуття внутрішнього контролю, запасу сил, підвищеної готовності до діяльності та рішучості. В першій групі опитуваних високі бали отримали 40% респондентів а в другій – 70%. Низькі оцінки є ознакою характерної слабкості та втоми, розсіяності, інертної поведінки, низькій здатності до діяльності. Їм притаманна пасивність в поведінці, схильність до уникнення соціальних контактів та небажання їх встановлювати, схильність до астенічних реакцій на стресові події. Подібний результат характерний для 60% осіб першої групи і 30% осіб другої групи. За результатами даної шкали ми також бачимо велику протилежність між оцінками першої і другої групи.

Шкала «СП» (спокій-тривога). Високі бали за даною шкалою вказують на великий рівень впевненості індивіда у власних силах та в собі самому.

Респонденти з такими балами володіють гарною стресостійкістю тасамоконтролем, частіше схильні до активного варіанту дій в стресових ситуаціях, при цьому не втрачаючи розсуду. Такі бали притаманні для 30% опитуваних першої групи і 55% респондентів другої групи. Низькі оцінки являються ознакою того, що людина схильна відчувати тривогу в досить великому діапазоні ситуацій, часто вбачає небезпеку для себе чи своєї життєдіяльності навіть в об'єктивно безпечних ситуаціях. Часто очікують на щось негативне в майбутньому, досить песимістичні у власних поглядах. Такий результат наявний у 70% опитуваних першої і 45% осіб другої груп. Від себе зазначимо, що результат за даною шкалою виявляє рівень генералізованої тривоги. Саме тривога має визначне значення для прояву та розвитку багатьох других психічних явищ, як наприклад депресія. Тривога посилює прояви емоційної сфери особистості, навіть незначних, посилюючи їх негативний вплив на особистість. [43;67]

Шкала «СТ» (стійкість-нестійкість емоційного тону). Високі бали вказують на індивіда як особистість, котрій притаманний стійкий позитивний емоційний тон, врівноваженість емоційної сфери. Люди з таким результатом володіють гарними навичками психічної саморегуляції.

Високі бали отримали 45% осіб першої та 65% осіб другої груп. Низькі оцінки вказують на низьку емоційну стійкість та врівноваженість, підвищену дратівливість, нестійкість настрою та високу збудливість. Іноді має місце підвищена агресивність. Занадто низькі бали вказують на емоційну ригідність. Низький результат наявний у 55% опитуваних першої групи і у 35% осіб другої групи. Шкала «ЗД» (задоволеність-незадоволеність життям). Високі оцінки говорять про рівень задоволеності особистості своїм життям в цілому, власною самореалізацією, ходом та процесом життєдіяльності.

Такий результат притаманний 20% опитуваних першої групи і 50% опитуваних другої групи. Низькі бали свідчать про негативну оцінку власної успішності та життєдіяльності загалом. Індивід з подібним результатом не відчуває в собі стійкої опори, не вірить у власні можливості та сили,

намагається уникати відповідальності та можливості приймати життєво-важливі рішення. [6]

Подібний результат виявився у 80 відсотків опитуваних першої і 50 % опитуваних другої групи.

Контрольна шкала «ПО» (позитивний негативний образ себе). Ця шкала допоміжна, вона дозволяє визначити критичність самооцінювання (низьку чи високу), адекватність самооцінювання. Загалом чим вище оцінка за даною шкалою, тим більше самооцінка опитуваного неадекватно завищена, і навпаки. Результат за даною шкалою необхідно розглядати в купі з результатами попередніх шкал, особливо зі шкалами «СТ», «СП» та «ЗД».

Високі результати отримали 40% респондентів першої і 55% осіб другої груп. Низькі бали, відповідно, мають 60% індивідів першої і 45% другої груп.

Наступним етапом нашого дослідження є аналіз отриманих даних за допомогою методів математично-статистичної обробки. В нашому дослідженні нами були використані наступні методи:

- Непараметричний критерій Колмогорова-Смірнова;
- Т-критерій Стьюдента;
- U-критерій Манна-Уїтні.

За допомогою непараметричного критерію Колмогорова-Смірнова нами був виявлений розподіл даних результатів дослідження. Відхилення від нормального розподілу виявилися за шкалами «ТО» і «ЗД» методики

За результатом аналізу даних дослідження за допомогою Т-критерія Стьюдента для незалежних вибірок були отримані наступні результати, що продемонстровані в табл. 2.5:

Таблиця 2.5

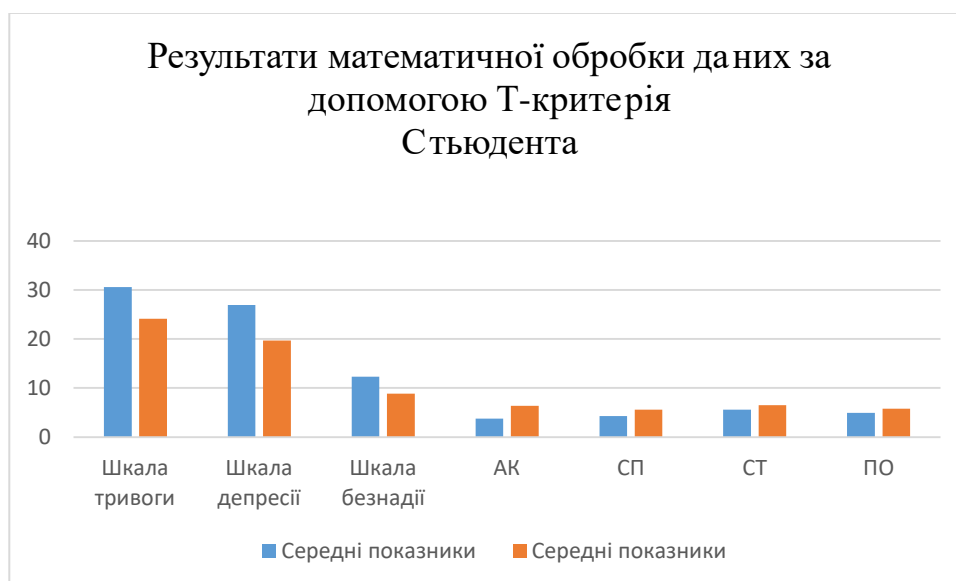
Результати математичної обробки даних за допомогою Т-критерія Стьюдента

Шкали	Середні показники		Значимість
	Група 1	Група 2	
Шкала тривоги	30,6	24,1	0,037
Шкала депресії	26,95	19,7	0,005

Продовження таблиці 2.5

Шкала безнадії	12,3	8,85	0,030
АК	3,75	6,35	0,001
СП	4,25	5,6	0,097
СТ	5,55	6,5	0,226
ПО	4,95	5,8	0,269

З даної таблиці ми маємо змогу бачити, що за такими показниками, як «Шкала тривоги», «Шкала депресії», «Шкала безнадії» та «АК» між групами респондентів присутні статистично-значимі відмінності, адже їх асимптотична значимість менше 0,05. В свою чергу подібний результат доводить, що ВПО в процесі переживання депресивних станів мають свої особливості, їх результати сильно відрізняються від результатів людей, котрі свого місця проживання не змінювали. Такий результат вказує, що для ВПО характерним є більш глибоке переживання депресії та безнадії, їх показники тривоги вище, аніж у інших людей. Вони відрізняються досить пасивною позицією по відношенню до власного процесу життєдіяльності (рис.2.6)

Рис.2.6. Результати математичної обробки даних за допомогою Т-критерія Стьюдента

U-критерій Манна-Уїтні був застосований нами до шкал «ТО» і «ЗД» методики визначення домінуючого стану (ДС-6), але отримані результати вказують, що розбіжностей за зазначеними явищами не виявлено. Асимптотична двостороння значимість для них дорівнює 0,925 і 0,140 відповідно.

Останнім завданням нашого дослідження особливостей переживання депресивних станів вимушених переселенців є надання практичних рекомендацій щодо подолання депресивних станів щодо їх економічного становища.

Самостійно людина може боротися з власними депресивними станами, але важливо поєднувати самопоміч з психологічною допомогою кваліфікованого психотерапевта. Також, самопоміч досить ефективна при ранніх стадіях депресії, або в її легкій фазі. За своєю суттю, депресивні стани являються виявами труднощів індивіда в процесі адаптації до стресу. Тому нижче ми наведемо список практичних рекомендацій, за допомогою яких респондент зможе самостійно боротися з депресивними станами.

1. Усвідомлення почуттів. Одним з методів самопомічі при переживанні депресивних станів являється усвідомлення власних почуттів та їх прийняття. При депресії люди вдають до втечі від них, не приймають їх та всіляко придушують, що являється одним з захисних механізмів при переживанні болісних відчуттів. Людині важливо усвідомити, що будь-які емоції не можуть залишатися навечно, тому важливо виражати власні почуття, адже це прискорює процес повернення особистості в стабільний емоційний стан. Але форму вираження почуттів варто контролювати, обираючи найбільш оптимальні та здорові для організму. Корисним буде також заведення щоденника настрою. [7]

2. Щоденник настрою. Подібний щоденник необхідний для виявлення причин виникнення того чи іншого стану, настрою, емоції чи почуттів. Подібне відстеження дозволяє людині більш ефективно долати негативні емоційні стани, а розуміння дає більше контролю над ситуацією.

3. Тренування усвідомленості. Тренування усвідомленості, а також керування увагою допомагає в подоланні депресивних станів та зосередженні на власних почуттях. Бачення об'єктивної картини світу завжди краще сприяє адекватному прийняттю рішень. Адже коли ми приймаємо життя в його цілісному та реальному образі, то це сприяє нашій свободі та психологічному комфорту. Однією з найефективніших технік тренування усвідомленості являється медитація. [34,66]

4. Фокусування на меті. Корисним також є спрямованість своїх зусиль на поставлені цілі в довгостроковій перспективі. Безперечно, у воєнний час важко планувати будь-що на майбутнє, особливо для тих осіб, котрі вимушено залишили власну домівку, але все-таки шлях до поставленої та бажаної мети надає людині сил та натхнення. Важливо робити правильний вибір у постановці цілей, фокусувати увагу на тих речах, що приносять позитивні емоції в довгостроковій перспективі.

5. Допомога іншим. Як не дивно, але один з шляхів пошуків допомоги самому собі – це допомагати тим, хто цього потребує. Як гарний приклад – волонтерство, до наразі досить актуальний напрямок діяльності. Для індивідів, котрі схильні до саморефлексії, досить гарним методом є зміна фокусу уваги на інших при переживанні депресивних станів. При цьому важливим є особистий контакт з людьми, котрим надають допомогу. [17; 20]

Вище перераховані пункти носять виключно рекомендаційний характер, і являються лише одними з декількох шляхів самопомочі при подоланні депресивних станів вимушено-переселеними особами. Важливо поєднувати самопоміч з комплексною психологічною допомогою та психотерапією. Існує більше 200 напрямів психотерапії, але можна виділити два основних. Перший – це психодинамічна або інсайтоорієнтована (до цієї групи входить психоаналіз), який допомагає пацієнту досягти інсайту (осаяння), докопатися до причин проблеми, які нерідко йдуть коренями в саме дитинство. Інша категорія – когнітивна та поведінкова терапія, які роблять упор на конкретних змінах в поведінці і думках людини. Науковців турбує питання, чи здатна психотерапія

повністю вилікувати від депресії. Однозначної відповіді на ці питання не існує, але у будь-якому випадку, для того, щоб докопатися до причин захворювання, потрібно достатньо багато часу. І нерідко, як відзначав ще К.Г. Юнг, багато що залежить від успіху. Напевно, тільки від не дуже важких форм депресії, але психотерапія може навчити контролювати стан депресії. Твердої гарантії позбутися цієї недуги – не існує. Курс психотерапії може тривати декілька тижнів або затягнутися на роки. Все залежить від лікаря, пацієнта і конкретної ситуації.

А що стосується безпосередньо самої людини, то вона також може прискорити процес подолання депресивних станів. Для цього існує декілька практичних та досить простих рекомендацій.

Відновлення структури сну. Порушення сну неможливість заснути, нормально спати або, навпаки, вчасно встати з ліжка часто є симптомами депресії. Дослідження показали, що у людей, які страждають від депресії, порушується цикл сну. Структура сну працює в протилежному порядку. Наслідком цього зміненого порядку є те, що депресивній людині бракує, серед іншого, глибокого сну, який найкраще відновлює сили. Можливо, саме тому людина, яка страждає на депресію, може довго спати, але після пробудження відчуває втому та виснаження. Порушення сну є ознакою того, що біологічний годинник людини, його внутрішній механізм або добовий ритм не в порядку. Лікування антидепресантами повертає ці структури до нормального стану, але також рекомендується більш простий метод: просто не спати протягом 24 годин. Він може скинути біологічний годинник у людей з депресією і є одним із найкращих способів вивести людину з депресії. Ефект повинен бути короткочасним, але діє день-два. Інші методи, які регулюють неправильну роботу біологічного годинника, спричинену депресією, включають: прийом мелатоніну, природного гормону сну, під ретельним наглядом лікаря; зміна часу сну на 5-6 годин раніше звичайного, потім поступове повернення до звичного часу; суворе дотримання часу сну і пробудження, а також дієти; відмова від кофеїну і алкоголю, таких препаратів, як нодоз або нітол, а також

інших стимуляторів і депресантів, що порушують баланс структур сну; розслаблення або дихальні вправи. [14; 22]

Фізичні вправи. Численні наукові дослідження показали, що вправи, які покращують кисневий обмін (танці, баскетбол, біг підтюпцем, їзда на велосипеді, плавання, ходьба тощо), а також вправи, які не підпадають під цю категорію (наприклад, підняття тягарів), можуть полегшити легкі до помірної депресії і, крім того, підвищують ефективність лікування важкої депресії. Навіть те, що не вимагає сили професії, як-от ходьба, справляється зі своєю роботою. Просте дотримання постійного режиму при меланхолії може служити потужним тонізуючим засобом. Цілком можливо, що це все, що потрібно. Вправи настільки ефективні, що якщо людина виконує їх у поєднанні з психотерапією чи медикаментами, то одужає швидше, ніж якби обмежилася лише лікуванням. Ефект від вправ може бути тривалим. Позитивний вплив рухів також може походити з біологічних джерел. Вчені виявили, що під час фізичної активності в мозку виділяються хімічні речовини, які називаються ендорфінами. Вони діють як морфін: знімають біль і підвищують настрій. Крім того, фізична активність покращує дію та метаболізм таких медіаторів, як норадреналін і серотонін. А вони надзвичайно важливі для регуляції настрою.

Правильно збалансоване харчування. Їжа впливає на настрій людини. Деякі продукти харчування впливають на вироблення хімічних речовин у мозку, які визначають наш настрій і поведінку. Найбільше на настрій впливають вуглеводи. Коли вуглеводи потрапляють в організм, вони починають ланцюжок хімічних реакцій, які змушують багато триптофану надходити в мозок. Триптофан перетворюється на серотонін, який покращує настрій. Але не всі вуглеводи працюють однаково. Фрукти, наприклад, не мають такого ефекту. Фруктоза не запускає ланцюг реакцій, які призводять до вироблення серотоніну. А серотоніноутворюючі продукти включають наступне [18, 45,47].

Хліб з борошна грубого помелу. Коли триптофан потрапляє в мозок, він активує рівень серотоніну, речовин, які заспокоюють і покращують роботу мозку. Але перед збагаченим білком м'ясом або сиром необхідно їсти хліб. Це дозволяє триптофану проникати в мозок до того, як мозок заповниться іншими амінокислотами.

Яловичина. Люди, які сидять на дієті з низьким вмістом холестерину, можуть відчувати дефіцит заліза в організмі, через що вони відчують втому та примхливість. Залізо насичує клітини організму киснем і тим самим заряджає його енергією.

Вода. Зневоднення зменшує приплив крові до органів тіла, і робота організму сповільнюється. Вживання достатньої кількості води щодня допоможе вам позбутися сонливості. Доросла людина повинна випивати вісімдесять склянок води на день. Напої, що містять кофеїн, і кава не можуть замінити воду. Вони часто діють як сечогінний засіб і погіршують зневоднення.

Банани. Брак магнію в організмі та стрес настільки тісно пов'язані, що деякі лікарі та дієтологи радять зайнятим людям додати до свого раціону продукти, багаті магнієм, наприклад банани. Дослідники також виявили, що підвищене споживання магнію знижує збудливість і покращує сон. Якщо людина не любить банани, іншими хорошими джерелами магнію є горіхи, боби, листові зелені і пророслі зерна пшениці.

Апельсини і грейпфрути. Нестача в раціоні вітаміну С, що уповільнює здатність організму засвоювати залізо, необхідне для боротьби з втомою.

Шоколад. Деякі експерти вважають, що, як і багато інших солодких вуглеводів, шоколад може позитивно впливати на настрій. Інші вважають, що кофеїн і подібні речовини, що містяться в шоколаді, грають роль стимуляторів.

2.2. Основні типи поведінки індивідів

На сьогодні більшість українських засобів масової інформації тему внутрішньо переселених осіб висвітлюють спорадично. Особливо мало уваги у

ЗМІ приділяється випадкам порушення прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з боку державних органів та питанням етики. Висвітлення проблем внутрішніх переселенців і досі залишається складним завданням для національних та регіональних ЗМІ, зокрема бракує матеріалів розвідувального та аналітичного характеру, значний обсяг інформації, що готують журналісти, містить мову ворожнечі. Однак зафіксовано й позитивні тенденції – у ЗМІ зменшилась кількість матеріалів, що прагнуть сенсаційності. Про це свідчать результати дослідження регіональних медіа, яке провела Асоціація «Спільний простір» і МЕМО 98 [7]. Саме тому важливою постає проблема комплексного аналізу теми внутрішніх переселенців у сучасному українському медіапросторі.

Питанню висвітлення проблеми внутрішніх переселенців у ЗМІ присвячено наукові розвідки О.І. Амоші, В.П. Антонюк, О.М. Балакіревої, Ю.С. Залозної, О.В. Іщенко, О.Ю. Касперовича, Е.М. Лібанової, Л.М. Логачової, В.І. Ляшенка, О.К. Міхеєвої, О.Ф. Новікової, О.Д. Прогнімак, А.Г. Реут, Т.В. Семигіної [5].

Зокрема О.І. Амоша, О.Ф. Новікова, В.П. Антонюк у монографії «Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху» висвітлюють соціально- економічний аспект розвитку окупованого регіону, вивчають причини конфлікту, аналізують проблеми відновлення інфраструктури тощо [5].

Питанню соціальної підтримки ВПО присвячено колективну роботу Т.В. Семигіної, Н.Є. Гусак, С.О. Трухан [9].

Л. Апостолова у статті «Українські журналісти мають позбутися стереотипів щодо внутрішньо переміщених осіб» висвітлює проблему стереотипів, які формують ЗМІ відносно внутрішніх переселенців, порушуючи питання морального та етичного характеру [1].

Різновекторність підходів до означеної теми, зокрема економічний, соціальний, моральний, політичний, не дає комплексного уявлення про особливості висвітлення проблеми ВПО у сучасних українських ЗМІ, що становить актуальність маніфестованого дослідження.

Велика кількість вимушено переміщених осіб у країні через військові конфлікти та анексію Криму спричинили соціально-економічну кризу й формують нові виклики для українських медіа.

Термін «біженець» з'явилось після Першої світової війни. Статус «біженця» є міжнародним і не надається автоматично. Для отримання юридично статусу біженця людина має довести, що не може користуватись захистом рідної країни, що на батьківщині її переслідують або будуть переслідувати за її релігійні або політичні погляди, належність до певної соціальної групи чи раси [6].

У свою чергу поняття «переселенці» і «внутрішньо переміщені особи» є синонімами. Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» «внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» [8]. Водночас слід акцентувати увагу, що законодавець ототожнює поняття «внутрішньо переміщена особа» та «переселенець» [8].

На наш погляд, саме соціальна журналістика висвітлює проблеми внутрішньо переміщених осіб, адже це «напрямок у журналістиці, що займається висвітленням соціальних проблем і питань суспільства, пов'язаних з протиріччями всередині суспільства (система «людина – суспільство»))» [2].

Висвітлюючи результати круглого столу щодо представлення проблем внутрішньо переміщених осіб у ЗМІ, Л. Зінченко дійшла висновку, що вітчизняні медіа «хоча й приділяють певну увагу проблемам внутрішньо переміщених осіб в Україні, не вміють професійно й етично подавати такі теми» [4].

У свою чергу Т. Печончик – голова правління ГО «Центр інформації про права людини» зауважила, що ця проблема в основному пов'язана з невеликою кількістю заходів, на яких працівників медіа навчають етично описувати проблеми ВПО: «в Україні має бути більше освітніх заходів для журналістів, які би навчили їх правильно висвітлювати теми ВПО, а також тренінгів із питань прав людини» [4].

У наш час саме засоби масової інформації відіграють ключову роль у формуванні громадської думки, згладжуючи конфлікти чи стаючи джерелом агресії та нетерпимості відносно вразливих груп населення. Зокрема матеріал видання «Суббота плюс» з назвою

«С верой в «ДНР» и замком на холодильниках...», яка була опублікована у листопаді 2017 року, намагається сформувати у читача спотворене сприйняття образу внутрішньо переміщених осіб: «Нередко ссоры происходят из-за алкоголя, который тут поглощают очень многие и почти регулярно. Бывает, что к дракам приводят скверные характеры переселенцев», «Еще одна особенность запорожских дончан – категорическое нежелание работать» [3]. Окремої уваги потребує ілюстрація до цієї статті, де переселенці зображені як загарбники, які хочуть захопити країну, від яких місцеві жителі захищаються воротами [3].

На нашу думку, щоб мінімізувати кількість подібних матеріалів, слід підвищувати правову та етичну культури медіавників як регіональних, так і національних ЗМІ. Висвітлення теми переселенців доцільно розглядати з урахуванням етичних аспектів та дотримання прав людини, подавати історії успіху, руйнувати стереотипи пов'язані з ВПО тощо.

2.3. Мотиваційно-вольовий компонент економічної поведінки ВПО

Люди з депресією глибше відчують почуття провини за минулі події, а їх беспорядність перед складнощами життя безпосередньо пов'язана з почуттям безнадії. Самооцінка різко зніжена, спостерігається значна розбіжність між

«реальним» та «ідеальним» Я, що зумовлено недосяжністю ідеального, конфліктом схильностей і потреб.

Поведінка в стані депресії через війну характеризується повільністю, безініціативністю і швидкою стомлюваністю; все це призводить до різкого падіння продуктивності праці. У психології виділяють типові прояви депресії, а саме емоційні, фізіологічні, поведінкові та психологічні.

До емоційних проявів депресивних станів відносяться такі характеристики: туга, фрустрація, пригніченість настрою, прояви відчаю та страждань, дратівливість, підвищена тривожність, зниження здатності відчувати радість та задоволення від приємних та звичних речей, зниження мотивації та інтересу [12, 18].

Фізіологічними проявами депресивних станів являються розлади сну, зміни харчової поведінки, порушення функцій ШКТ, зміни в сексуальній поведінці, болісні відчуття в життєво-важливих органах або м'язах.

До поведінкових проявів депресії належать зміни в комунікативній поведінці, відмова від приємних емоційних вражень, застосування наркотичних та психоактивних речовин, алкоголізм.

В якості психологічних проявів виступають труднощі з прийняттям рішень, розсіяність уваги, переважання негативу, похмурі думки про себе, низька самооцінка, думки про суїцид (при важкій депресії), думки про непотрібність або незначність себе в соціумі, заторможеність мислення.

Д. Хелл схематично зобразив механізм розгортання компонентів поведінки при депресивних станах. Спершу поведінка індивіда, котрий хворий на депресію, нагадує певний клич, прохання про поміч. Відчай і безсилля стають причиною у близьких співчуття і бажання допомогти. Проте з часом скарги депресивної людини починають викликати в оточуючих невдоволення і вороже ставлення до неї: дратівливість і нестриманість призводять до появи відчуженості в людей, з якими вона спілкується. Інакше кажучи, виклик, ворожість і відчуженість як компоненти депресивної поведінки викликають в оточуючих амбівалентні почуття — симпатію, роздратування, бажання

уникнути спілкування. Іноді суперечливі почуття близьких настільки сильні, що, блокуючи один одного, вони також викликають відчуття безпорадності та внутрішньої порожнечі. Таким чином, дослідження депресивної поведінки доводить, що депресія є проблемою не лише її носія: глибоко проникаючи у сферу людських взаємин, вона також приносить страждання його близьким [30].

Перший компонент депресивної когнітивної тріади стосується сприйняття людини як нікчемної, безпорадної та недієздатної.

Друга складова включає негативне бачення навколишнього світу, яке змушує людину трактувати свою взаємодію з ним як ланцюг невдач і втрат, зображуючи своє минуле і сьогодення в похмурих тонах.

Третя складова – це негативні очікування щодо свого майбутнього, котре сприймається як похмуре та безнадійне. Ці мисленнєві моделі призводять до різноманітних проявів депресії у мотиваційній, фізіологічній та поведінковій сфері. Депресивні стани заважають адекватному сприйняттю інформації, когнітивних операцій, відповідних реакцій тощо. Індивід позбувається можливості до адекватної інтерпретації життєвих моментів, розвивається депресивний стиль мислення (самозвинувачення, перебільшення своїх недоліків, підвищене почуття відповідальності тощо).

На думку дослідників, головним із елементів депресії є непослідовність підкріплень (винагороди і покарань). У такій ситуації індивід позбувається можливості розуміти моделі підкріплення. Тому, якщо, наприклад, батьки та вихователі безладно використовують схвалення та покарання, дитина розгублюється, розвивається відчуття безпорадності та безнадії. А синдром депресії характеризується відчуттям безпорадності та безнадії. [45]

В особливо важких випадках, коли такий стан триває тривалий час, говорять про депресивному захворюванні, яке вимагає не тільки психологічного, а й медикаментозного лікування. Однією з причин зростання депресії у людини можна вважати культ влади та культ рацію, які призводять до заборони переживати та виявляти негативні емоції (Н. Харанян, В. Ротштейн, А. Холмогорова та ін.). При цьому істотно ускладнюється їх психологічна обробка,

через що відбувається постійне їх накопичення. Заборона на емоції призводить до їх витіснення зі свідомості і в кінцевому підсумку до зростання фізіологічної складової у вигляді болю і неприємних відчуттів різної локалізації. Депресивний стан базується на психологічній складовій терміна депресія. В психологічній літературі депресивні стани відносять до класу тих психічних станів, які мають необхідні психологічні характеристики. Їх вважають такими афективними станами, котрі визначаються негативною емоційною складовою, уповільненням психічних процесів, загальною загальмованістю індивіда. Подібні стани характеризуються трійцею психічних розладів: знижений настрій, уповільнення розумових процесів, рухова загальмованість, недостатня або відсутня взаємодія з навколишнім світом. Відчуття змінюються зі зміною зовнішніх обставин, що викликає різні реакції організму. [4]

Депресивні стани чинять вагомий вплив на індивіда, вносячи зміни до його психічної складової здоров'я. Незважаючи на те, що подібні зміни зазвичай відбуваються покроково, особистість з депресією відрізняється від того, ким вона була до переживання хвороби.

Виділяють наступні наслідки депресивних станів:

1. Соціально-комунікативні. Депресія вражає індивіда, його особистість, вносить погані зміни у відносини з близькими людьми та оточенням аж до можливого зриву, а тому негативно впливає на розвиток суспільства в цілому. Благоустрій особистості, котра страждає на депресивні розлади, погіршується внаслідок зниження працездатності. [54]

2. Клінічний аспект. Людина починає хворіти на різноманітні захворювання, а наявні хвороби перетікають важче. Імунітет особистості згасає, внаслідок чого підвищується вразливість до багатьох інфекційних та вірусних захворювань. Важкий перебіг депресії може викликати остеопороз, вдвічі збільшує ризик розвитку захворювань серцево-судинної системи. Депресивні розлади також впливають і на нервову систему, когнітивні здібності, концентрацію, увагу і т.д. Депресивні стани чинять вагомий вплив на больові відчуття. Індивід, котрий страждає хронічними болями в суглобах або

спині, відчуває їх посилення під час депресії. Багато людей, які категорично заперечують наявність депресивного стану, скаржаться на різні незрозумілі болі. [5]

3. Фізіологічний аспект. Депресія чинить вплив на роботу всього організму. Зміна харчової поведінки призводить до переїдання і збільшення ваги або навпаки, до зниження апетиту і втрати ваги. Депресія може викликати порушення в сфері гормональної роботи організму, а також багато інших фізіологічних змін. Її найбільша підступність полягає в тому, що депресія одночасно чинить і соматичний, і психологічний вплив. Серед причин виникнення та розвитку депресивних розладів та станів О. Лоуен виділяє прагнення людини до нереальних цілей, котрі безпосередньо не пов'язані з основними потребами людини. Ще один аспект людської особистості котрий піддається впливу депресії - це самовираження. Воно являється однією з найголовніших потреб людини. Самовираження депресивної людини сильно обмежене, а іноді й повністю заблоковане. "Я" відчувається шляхом самовираження і згасає, коли способи самовираження закриваються. Однак тут іноді мають місце внутрішні перешкоди, окрім зовнішніх, котрі являються дещо потужнішими тягарями в процесі самовираження, ніж закони чи насильницькі обмеження для людини вираження себе. А оскільки внутрішні перешкоди частіше всього неусвідомлені або раціоналізовані, вони сковують людину набагато більше, ніж зовнішні.

Так зване депресивне мислення, яке, на думку складається з трьох основних компонентів, може призвести до симптомів депресії:

- 1) негативне ставлення до себе («все дуже погано, бо я такий невдаха, іншого я не заслуговую»);
- 2) негативний життєвий досвід («все завжди було погано»);
- 3) песимістичний погляд на майбутнє («все буде погано», «не чекаю щастя») [33].

Загалом сучасна інтерпретація визначення депресії акцентує увагу на порушеннях у біологічній та психологічній сферах, а також у сфері навколишнього середовища, припускаючи вплив двох напрямків – біологічного та психологічного. Водночас Е. Бібрінг зазначає, що стани, які сприяють виникненню депресії, часто є засобом її подолання. Деякі зарубіжні дослідники (Г. Екіскал, Дж. Маккалоу, О. Ловен, Б. Скіннер, П. Вайброу) проблемами депресивних переживань стверджують, що кожне переживання, яке асоціюється з депресією, належить до двох взаємопов'язаних сфер: у внутрішній сфері організму відбувається постійна взаємодія біологічних і психологічних процесів. Середовище, яке є зовнішньою сферою організму, регулярно ставить перед індивідом завдання, які він або успішно вирішує, або ні.

Депресивний стан також впливає на думки та почуття людини. Людині стає важко думати, думки плутаються, течуть повільно, дуже важко зосередитися на чомусь конкретному, з'являється неуважність і погіршення пам'яті. У такому стані думки і почуття спотворюються, не відображають реальної дійсності, людина стає тривожною, охопленою різними страхами, знижується самооцінка через думки про власну неповноцінність, нікчемність і провину. Таке самопочуття може підкріплюватися різними хворобливими проявами, суїцидальні думки виникають регулярно без спеціального плану, можливі суїцидальні спроби або спеціальна розробка плану для реалізації суїцидальних намірів. Існують також менш часті форми важкої депресії: психотична депресія (додатково розвиваються марення і галюцинації, значно зростає загроза суїциду, при цьому стані необхідна негайна госпіталізація), атипова депресія (змішані симптоми, характерні для великої депресії, і нетипові симптоми) післяпологова депресія, передменструальний дисфоричний розлад [14].

Сучасна макроекономічна теорія констатує той факт, що в межах відкритості економіки рішення про заощадження й інвестиції приймаються, власне кажучи, різними групами людей. Приведення до відповідності

розходжень між суб'єктами заощаджень й інвесторами – серйозна проблема макроекономічної оптимізації економіки. Одним з основних інструментів сполучення цілей тих, хто зберігає, й інвесторів є відсоткова ставка по вкладах і кредитах, але це не єдино значущий фактор.

Соціально-економічні дослідження показали, що деякі родини заощаджують, щоб зробити великі покупки, що перевищують за вартістю розмір доходу. Заощадження також здійснюються з метою майбутніх потреб домогосподарства і як запас на непередбачений випадок.

Жоден з розглянутих вище мотивів не є особливо чутливим до процентної ставки по внесках.

З урахуванням цих обставин запропонована така типологія ощадних мотивацій населення :

1. Орієнтування заощаджень тільки на поточне споживання.
2. Створення заощаджень із метою резерву на непередбачений випадок.
3. Формування заощаджень із метою придбання дорогих предметів (покупка товарів тривалого користування: будівництво, ремонт або покупка житла, дачі, гаража, покупка транспортних засобів та їхній ремонт).
4. Мотиви заощаджень, орієнтованих на майбутні потреби родини й витрати, пов'язані зі здоров'ям і проведенням дозвілля (освіта, оздоровлення, спорт, відпочинок, лікування, допомога дітям).
5. Комбінація з ощадних орієнтацій третьої й четвертої груп, прагнення мати запас коштів , щоб витратити їх у міру необхідності.
6. Мотиви накопичувати й використати заощадження з інвестиційними цілями (для підприємницької діяльності, придбання акцій та інших цінних паперів, як джерело додаткового доходу).

Заощадження, що обслуговують останню групу мотивів, характеризуються більше високою еластичністю відносно інструментів інвестиційного регулювання; ті заощадження, що обслуговують третю, четверту й п'яту групи, досить чутливі до змін в інвестиційній сфері, а заощадження двох перших груп практично не реагують на інвестиційну політику. В останні роки

схильність до заощадження стає усе більше вираженою, а в регіонах-донорах значній кількості родин (понад 30 %) властиві інвестиційні переваги у використанні заощаджень.

Однак в реаліях нашої держави схильність до заощаджень не веде до автоматичного росту інвестиційних ресурсів. Поки довіра населення до влади й фінансових інститутів не буде відновлено, населення схильне тримати значну частину заощаджень у наявній формі, оскільки розміщення держави і населення мають різновекторні наміри.

Мотиви праці й споживання. Стійким мотивом трудової діяльності людини є бажання одержати матеріальну винагороду за роботу. Отримана плата може витратитися на найрізноманітніші речі, залежно від того, яка сама людина (споживання – винятково психологізований аспект економічної поведінки). Мета витрат може бути піднесеною й егоїстичною, але спонукальним мотивом завжди будуть гроші. Це створює передумови для того, щоб прагнення, схильності, мотиви або спонукальні сили людини, недоступні безпосередньому виміру, виміряти побічно, через зовнішні їхні прояви, що виступають у грошовій формі: сума грошей, заради якої людина готова виконувати виснажливу роботу; сума грошей, що людина готова віддати за річ або послугу, співвідносна із силою спонукальних сил, що штовхають на їхню втрату.

Мотивом трудової діяльності є також почуття насолоди самим процесом гарного виконання роботи, готовність принести себе в жертву заради родини, сусідів і своєї країни, проте найважливіша роль належить мотиву матеріальної винагороди за працю.

Одна із сучасних класифікацій мотивів праці включає три види спонукань працювати:

- спонукання громадського порядку (усвідомлення необхідності приносити користь суспільству, надавати допомогу іншим);
- одержання матеріальних благ для задоволення матеріальних і духовних потреб;
- задоволення потреби в самоактуалізації, самовираженні, самореалізації.

Описуючи мотивацію споживача, виділяють три основні потреби: прагнення до різноманітності, прагнення привернути до себе увагу й бажання визнання як такого.

2.4. Поведінкові особливості ВПО в кризових ситуаціях

У світлі нинішніх суспільних проблем в Україні, пов'язаних із неурегульованістю військових дій на Сході, анексією Криму, загостренням кризових явищ та інфляційних процесів в економіці, різким падінням рівня життя широких верств населення, особливого значення набуває дослідження поведінки людей як складного системного явища, яке торкається економічних, соціологічних, психологічних, культурноетнічних, релігійних та інших аспектів життєдіяльності індивідів, оскільки значною мірою детермінує сукупну проблематику сталого розвитку держави та її регіонального ландшафту. Відчуваючи відірваність сутності реформ від потреб суспільства та їх несумісність з глобальними трансформаційними процесами, окремі верстви населення радикалізуються, що призводить до різкої зміни моделі їхньої поведінки, тим самим ще більше посилюючи суперечності та напругу в економіці. [45]

У процесі інтенсифікації суспільних суперечностей сучасна людина щораз частіше ставить перед собою питання наскільки задоволена вона своїм життям. За останні роки особливо стрімко у країні зростає чисельність осіб, які скаржаться на пригніченість та розчарування через події, що відбуваються навколо. Відсутність почуття задоволеності життям є одним із факторів, під впливом якого людина тримає певну позицію.

З метою вирішення проблемних ситуацій людина використовує різні способи та стратегії, незалежно від її світогляду.

Виділяють п'ять відомих відхилень від раціональності (довіра, справедливості, зловживання, грошова ілюзія й історія) у прийнятті економічних рішень

Довіра – це найголовніше, що потрібно відновлювати, коли економіка виходить із стану у рецесії. Довірі, як і багатьом економічним явищам, властива рівновага.

Довіра – це як прогноз: за високого його рівня люди з оптимізмом дивляться в майбутнє, а за низького – з песимізмом. [5]

Слово довіра {confidence) походить від латинського слова "fido", що означає "я довіряю". Сучасну кризу ототожнюють з втратою кредиту довіри до інститутів влади, а слово кредит походить від латинського "credo", що також означає "я вірю". Економісти лише частково усвідомили, що розуміється під вірою і довірою. Вони стверджують, що довіра раціональна, оскільки люди використовують доступну їм інформацію, щоб скласти прогноз, а потім на його основі приймати рішення. Але довірлива людина часто ігнорує частину певної інформації, а керується тільки тим, що вірить в те, що є правдою, а що ні.

Тому в хороші часи люди сповнені вірою, вони ухвалюють рішення не роздумуючи: інстинкти підказують, що попереду їх чекає успіх. Вони пригнічують в собі сумніви. [14]

Способи вимірювання довіри досить давно застосовуються під час проведення опитувань громадської думки. Серед них виділяють індекс споживчих настроїв або кредитні спреди – різниця між процентними ставками з надійних і ризикових кредитів. Тому для держави є проста рекомендація – збільшити зайнятість, збільшити зростання державних витрат, скоротити податки, збільшити обсяги кредитування. [43]

Економісти також нехтують поняттям справедливості, витісняючи її на задній план. Прийнято вважати, що підручники з економіки повинні розповідати про економіку, а не про психологію, антропологію, соціологію, філософію, де досліджується феномен справедливості.

Виявляється, що одна з головних складових щастя – це коли ми реалізуємо наші уявлення про те, як вести себе правильно, тобто поводитись справедливо. Якщо інші вважають нас несправедливими, то це нас ображає. Ми вимагаємо, щоб інші ставилися до нас так, як ми ставимося до них.

Справедливість допомагає нам в економіці пояснити явище вимушеного безробіття, співвідношення між інфляцією і валовим національним доходом. Справедливість допомагає нам при купівлі бізнесу, під час розподілу компанії та ін. Наприклад, як радять поділити компанію між двома партнерами? Один ділить компанію на дві частини і пропонує другому вибрати одну з них. У результаті мета поділу компанії – не поділити на дві рівні частини, а зробити так, щоб обидва партнери залишилися щасливими і відчували, що операція пройшла справедливо. [32]

Тема захисту прав споживачів від зловживань була завжди актуальною. Споживачі часто є добре проінформованими, щоб відмовитися від випадкових покупок. Існують державні гарантії на випадок, коли споживач не зможе відразу відрізнити властивості товару.

Скандали, пов'язані з фінансовими зловживаннями, завжди неймовірно заплутані і водночас дуже прості. Вони пов'язані з порушенням бухгалтерських принципів, що стосуються кількості грошей, які можна взяти на законній підставі. А заплутані тому, що учасники намагаються огорнути порушення цих принципів туманом із величезних складнощів.

Зловживання породжує ще більше зловживання. На розповсюдження зловживань впливає і поява інновацій у фінансовій сфері, і закони, що дозволяють їх застосовувати, хоча суспільство може і не відразу зрозуміти, в чому їх суть. З часом змінюється і культура, заохочуючи або караючи нечесну поведінку. Оскільки такі культурні зміни важко піддаються кількісним вимірам і знаходяться поза галузями економіки, економісти дуже рідко пов'язують з ними коливання в економіці. [6]

Грошова ілюзія – це ще один інгредієнт, якого бракує в сучасній економіці: грошова ілюзія виникає тоді, коли ми приймаємо рішення під враженням номінальної суми, а не реальної купівельної спроможності грошей. Багато економістів вважають, що грошової ілюзії немає, тобто рівень цін і зарплат визначається відносною вартістю, а не номінальним значенням цих величин.

Американський економіст, представник неокласичного напрямку в економічній науці Ірвін Фішер залишив чимало значних робіт з теорії загальної економічної рівноваги, граничної корисності, але найважливіший внесок він здійснив у теорію грошей (формула Фішера).

Рівняння, що має вигляд $MV=PQ$, де M – кількість грошей в обігу, V – швидкість обігу грошей, P – ціна, Q – обсяг продажів товарів і послуг, являє собою макроекономічне співвідношення; служить одним з важливих інструментів монетаристської доктрини. [5]

Відповідно до рівняння обміну маса грошей в обігу прямо пропорційна рівню цін і обсягу виробництва (продажів) товарів і обернено пропорційна швидкості обігу грошей. [5]

Ірвін Фішер попереджав, що люди часто приймають неправильні економічні рішення в силу того, що не мають уявлення про інфляцію. Особливо це явище відчутно при купівлі довгострокових облігацій. Через кілька років 100 тис. номінальних у.о., інвестованих в облігації, можуть обернутися в 50 тис. реальних грошових одиниць, прив'язаних до купівельної спроможності.

Коли економіка близька до повної зайнятості, ціни підвищуються, попит на товари зростає. Збільшення інфляційних очікувань пропорційно впливає на угоду про оплату праці. Інфляційні очікування пропорційно впливають як на зарплата, так і на ціни, існує тільки один рівень безробіття, за якого не буде утворюватися ні інфляційна, ні дефляційна спіраль.

Коли ціни вище, ніж люди чекали, вони переглянуть свої очікування в бік підвищення, тоді й інфляція не сповільнить свого зростання. А якщо безробіття високе, інфляційні очікування будуть нижчі, а інфляція цін і зарплат буде негативною. [1]

В основі цієї теорії лежить відсутність грошової ілюзії. Опір скорочень зарплата у грошовому виразі (відоме економістам як жорсткість заробітної плати до зниження) вказує на наявність у людей грошової ілюзії. Одне з основоположних тверджень сучасної макроекономіки, що люди у всіх своїх економічних рішеннях роблять поправку на інфляцію, видається надзвичайно

радикальним і дуже малоймовірним, враховуючи те, як складаються трудові контракти, утворюються ціни, як ведеться бухгалтерський облік і як випускаються облігації. Тому створюється ілюзія, що всі люди здатні порівнювати альтернативні можливості з урахуванням номінальної та інфляційної процентної ставки.

Людина схильна мислити ланцюжками подій, що мають внутрішню логіку і динаміку.

Наші дії визначаються історією нашого життя, яку ми розповідаємо самі собі. Для того, щоб країна або організація відчували себе впевнено, їм потрібні свої історії. Великі керівники – це перш за все великі творці історій. Історії та їх переказ – основа процесу пізнання. Ми ледве пам'ятаємо своє дитинство, але історії того часу не забуваються, допомагаючи нам усвідомити, хто ми і яка наша мета в житті. Бесіда допомагає закріпити факти, включені в історії. Ми схильні забувати історії, яких не розповідаємо. Історії здатні активізувати розумову діяльність. Кажуть, що любов – це теж історія: у вдалих шлюбах подружні пари складають спільну історію, вони вибудовують її навколо ланцюжка щасливих спогадів, і в її світлі інтерпретують і свою любов, і свої сімейні цінності. [55]

Найважливішими творцями історій, особливо на економічну тему, є політики. Оскільки електорат цікавить економіка, то їм і присвячена більша частина цих історій. Нині в Україні починається боротьба історій, різні частини країни вірять у різні історії. І наша головна проблема – придумати спільну історію для всієї країни, можливо відійшовши на кілька століть назад, а може і тисячоліть, коли захід і схід України створювали свою спільну історію Київської Русі.

Обов'язкова умова успішної історії – це довіра, і не просто емоційна властивість окремої особистості, це ще те, у що вірять інші, як інші вселяють цю віру в третіх. Високий рівень довіри, як правило, супроводжується захоплюючими дух історіями про нові бізнес-проекти, про приклади стрімкого збагачення. Позитивні історії впливають на те, як люди оцінюють свою удачу в

бізнесі, на успіх майбутніх підприємств і на розмір доходу від інвестицій у людський капітал.

Для проведення емпіричного дослідження нами була сформована вибірка респондентів кількістю в 40 осіб, з них 20 – вимушено переселені особи (ВПО) і 20 осіб, котрі не змінювали своє місце проживання в умовах війни. В вибірку входять респонденти чоловічої і жіночої статі віком від 18 до 40 років.

В якості психодіагностичного інструментарію нами були обрані наступні методики: «Шкала тривоги Бека», «Шкала депресії Бека», «Шкала безнадії Бека» та «Методика визначення домінуючого стану (ДС-6)».

Після здійснення опитування за обраними методиками нашого дослідження ми виявили, що для вимушених переселенців більш характерним є високий рівень прояву тривоги (35%), депресії (40%) та безнадії (35%). Середній рівень прояву також знаходиться на рівні з високим, з невеликою різницею у 5-10% (40%, 40% і 35% відповідно). В свою чергу для людей, котрі не змінювали свого місця проживання з початку повномасштабного вторгнення, більш характерним є низький рівень прояву даних явищ (45%, 50% та 40% відповідно до вищезазначених явищ).

За результатами методики визначення домінуючого стану (ДС-6) було виявлено, що вимушені переселенці за всіма шкалами мають переважно нижчі результати, ніж респонденти другої групи. [54]

Нами був проведений аналіз отриманих результатів за допомогою методів математичної обробки даних. За допомогою непараметричного критерію Колмогорова-Смірнова нами був виявлений розподіл даних результатів дослідження. Відхилення від нормального розподілу виявилися за шкалами «ТО» і «ЗД» методики «Методика визначення домінуючого стану (ДС-6)». Для даних шкал ми застосували U-критерій Манна-Уїтні, котрий показав, що розбіжностей за зазначеними явищами не виявлено. Асимптотична двостороння значимість для них дорівнює 0,925 і 0,140 відповідно. У всіх інших шкалах дослідження присутній нормальний розподіл даних, тому для них ми використали T-критерій Стьюдента для незалежних вибірок. Отримані

результати вказали, що за такими показниками, як «Шкала тривоги», «Шкала депресії», «Шкала безнадії» та «АК» між групами респондентів присутні статистично-значимі відмінності, адже їх асимптотична значимість менше 0,05. В свою чергу подібний результат доводить, що ВПО в процесі переживання депресивних станів мають свої особливості, їх результати сильно відрізняються від результатів людей, котрі свого місця проживання не змінювали. Такий результат вказує, що для ВПО характерним є більш глибоке переживання депресії та безнадії, їх показники тривоги вище, аніж у інших людей. Вони відрізняються досить пасивною позицією по відношенню до власного процесу життєдіяльності.

Отримані результати другого розділу нашого дослідження свідчать про те, що процес переживання депресивних станів вимушених переселенців дійсно відрізняється від інших людей та має свої особливості.

РОЗДІЛ 3.

АДАПТАЦІЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ: СУТНІСТЬ, ПОНЯТТЯ, ПІДХОДИ

3.1. Підтримка та адаптація переселенців: прогалини, які необхідно ліквідувати

Аналіз нормативно-правового й інституційного забезпечення гарантуючого та підтримуючого механізмів державного регулювання у сфері внутрішньої вимушеної міграції свідчить про значущість впровадження «Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб», яка була ухвалена 15 листопада 2017 року та була затверджена Кабінетом Міністрів України з метою впровадження довгострокових рішень по внутрішньому переміщенню на період до 2023 року [1] виявлення основних проблем у житті ВПО та загальних напрямків їх вирішення.

Стратегія спрямовується в загальному випадку на своєчасне їх утілення шляхом забезпечення усунення та/або вирішення проблемних питань внутрішнього переміщення громадян України та його негативних наслідків, які, зокрема, виникають у приймаючих територіальних громадах. Реалізація Стратегії обумовлюється затвердженням 21 листопада 2018 р. Кабінетом Міністрів України Планом заходів з реалізації Стратегії інтеграції ВПО та впровадження довгострокових рішень по внутрішньому переміщенню на період до 2023 року [3] (далі – План заходів). Свого часу «The Inter-Agency Standing Committee» стверджувала, що головним із трьох напрямків довгострокових дозволів для ВПО (особливо в генезисі неможливості повернення в місця колишнього проживання) є інтеграція в приймаючі спільноти.

Історія міжнародних досліджень ВВМ свідчить, що головними перешкодами для інтеграції є такі:

- доступ до житла;

- доступ до засобів існування;
- забезпечення права власності;
- соціальні послуги, управління;
- ставлення приймаючих громад до ВПО [2].

На цьому етапі вирішення проблем ВПО важливим є поєднання зусиль державних органів влади із зусиллями органів місцевого самоврядування та громадськими організаціями у напрямі сприяння реалізації вказаних вище Стратегії та Плану заходів і забезпечення всебічного моніторингу дій органів влади та місцевого самоврядування. Як суб'єкти публічного врядування, небайдужі представники громадянського суспільства можуть своєчасно долучатися до роботи відповідальних органів у межах захисту прав ВПО за умови відповідального ставлення до процесів реалізації Стратегії [1] та відповідного Плану заходів [3].

На виконання Стратегії та Плану заходів у регіонах проведено таку роботу:

- Вінницька область: розроблено регіональний план заходів, спрямованих на покращення інтеграції ВПО на 2019 рік;
- Дніпровська область: здійснюється збір інформації та пропозицій щодо можливих заходів для внесення їх до регіонального плану заходів на виконання Стратегії;
- Донецька область: розроблено Регіональну програму адаптації, інтеграції та допомоги ВПО на 2022–2023 роки;
- Закарпатська область: розроблено проект розпорядження голови облдержадміністрації щодо затвердження Плану заходів з реалізації Стратегії на період до 2024 року;
- Запорізька область: проведено роботу щодо визначення житлових проблем ВПО (проведено інвентаризацію вільних приміщень, що можуть бути використані), забезпечення пенсійних і соціальних виплат – інформування про пенсії і соціальні виплати; інформаційної кампанії з висвітлення позитивного досвіду інтеграції; створення нових робочих місць, підвищення потенціалу

агропромислового сектора; інформування ВПО щодо участі в мікрокредитуванні в агробізнесі; аналізу проблем зайнятості й попиту на ринку праці для планування роботи державних центрів зайнятості; тренінгів для вчителів і соціальних працівників для роботи з дітьми ВПО; психологічної підтримки та розвитку мовлення для дітей ВПО; сприяння здобуттю вищої освіти, дистанційної освіти, доступу до підручників;

– Миколаївська область: підготовлено проект розпорядження голови Миколаївської обласної державної адміністрації щодо виконання Плану заходів із реалізації у Миколаївській області Стратегії інтеграції внутрішнього переміщення на період до 2026 року;

– Рівненська область: розроблено та затверджено розпорядженням голови Рівненської облдержадміністрації план заходів із реалізації Стратегії; здійснено моніторинг житлових потреб ВПО у Рівненській області у розрізі осіб/родин і населених пунктів; надано ВПО в першочерговому порядку довгострокові кредити як індивідуальним забудовникам житла на селі; була створена та підтримується в актуальному стані Єдина інформаційна база даних про ВПО;

– Харківська область: опрацьовуються пропозиції щодо розроблення регіональної програми підтримки ВПО;

– Черкаська область: програму підтримки інтеграції ВПО відповідно до плану заходів із реалізації Стратегії станом на 15.06.2022 р. не ухвалено.

Можемо дійти висновків, що регіони недостатньо залучились до роботи щодо реалізації Стратегії та Плану заходів. Найчастіше в регіонах проводилась підготовча робота до розробки плану заходів на виконання Стратегії. В окремих випадках обласні органи працювали над цим у межах реалізації Стратегії та Плану заходів, і у цьому контексті варто відзначити Рівненську та Запорізьку області. Окремо слід сказати про Донецьку область, яка затвердила Регіональну програму адаптації, інтеграції та допомоги ВПО на 2023–2024 роки. Зазначена робота відповідає потребам регіону, адже область прийняла найбільшу кількість ВПО. [8]

Нерівномірний регіональний розподіл ВПО призводить до надмірного соціального й адміністративного навантаження на громади, локальні ринки праці та соціальну інфраструктуру регіонів вселення. Не є сталими суспільні відносини й на тимчасово окупованій території та у східних регіонах України, що суттєво впливає на вирішення державними органами влади важливих проблем ВПО, особливо стосовно гарантування й дотримання їхніх громадських прав і свобод. Хоча і було створено МТОТ (згодом Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій), проте реальних повноважень та обов'язків ця інституція поки що не отримала.

До проблем ВПО, які потребують нагального вирішення, віднесені:

- забезпечення житлом ВПО – спосіб вирішення цієї проблеми має бути диференційованим залежно від планів і намірів ВПО, а також різними шляхами – від будівництва нового житла до тимчасового розміщення (розселення у літніх таборах, санаторіях, у підпорядкованих місцевій владі установах);

- зайнятість ВПО (необхідно враховувати гендерний аспект, а також удосконалювати систему реєстрації, обліку та систематизації збирання даних щодо кваліфікації ВПО та оцінки потреб працевлаштування чи самозайнятості, професійної перепідготовки та підвищення кваліфікації ВПО, підтримки підприємницької діяльності);

- налагодження системи отримання загальнообов'язкових соціальних виплат на території України (особам, які проживають на окупованій території та не отримують аналогічних виплат від Росії, що підтверджено в установленому порядку, а також особам, які проживають на території проведення Антитерористичної операції/операції Об'єднаних сил (АТО/ООС), має бути забезпечена гарантія отримання виплат);

- забезпечення реалізації політичних, соціальних та культурних прав ВПО (нині відсутні механізми участі ВПО в управлінні державними справами та у здійсненні місцевого самоврядування в громадах, у яких тимчасово проживають згадані особи, а проблеми вироблення нових культурних архетипів залишаються невирішеними).

Однією з головних причин незмінного переліку проблем ВПО є фрагментарність державного регулювання ВВМ, а також декларативний характер частини в цілому прогресивних нормативно-правових актів у цій сфері. Переклавши певну ініціативу у вирішенні проблем ВВМ на громадськість і місцеве самоврядування, держава залишається неактивною у підвищенні їх ресурсної спроможності. [4]

На підставі контент-аналізу обласних програм розвитку регіонів, які прийняли найбільшу кількість ВПО, виявлено проблемні питання та запропоновано відповідні управлінські рішення, а саме:

- для Вінницької області, де серед ВПО переважає працездатне населення, позитивним показником забезпечення інтеграції є наявність програми зайнятості та виділення в ній окремих заходів для ВПО; проблема забезпечення житлом має вирішуватися шляхом визначення окремих напрямів чи пріоритетів у чинних програмах відповідно до потреб ВПО та можливостей місцевого бюджету; питання забезпечення ВПО психосоціальною підтримкою перебуває поза увагою влади; рекомендації органам влади області: більше сприяти підприємницькій активності ВПО, включивши їх як окрему категорію в програму підтримки;

- для Дніпровської області, яка порівняно з іншими областями приділяє недостатньо уваги ВПО, вирішення потребують такі проблеми: розробка програм підтримки ВПО, забезпечення житлом, забезпечення зайнятості та розширення можливостей працевлаштування, навчання й оздоровлення дітей, розвитку молоді з ВПО; в області є загальні програми для населення, якими охоплено окремі пріоритетні категорії, проте поза увагою залишаються ВПО; з огляду на це в контексті загальних програм пропонується виділити цю категорію населення як пріоритетну; рекомендації органам влади області: забезпечити залучення ВПО як пріоритетної категорії населення до окремих програм допомоги;

- для Запорізької області аналіз місцевих програм є ускладненим у зв'язку з їх розміщенням на сторінках окремих департаментів і відсутністю

єдиного посилення та бази програм, як це реалізовано в інших областях; рекомендації органам влади області: зробити додатковий акцент на розвиткові малого підприємництва та добровільному об'єднанні громад;

– для Харківської області, яка має значну кількість пенсіонерів, особливої уваги потребують програми надання соціального житла та вирішення житлових проблем працездатного населення; рекомендації органам влади області: впроваджувати напрям із забезпечення соціальним житлом, програми доступного житла для працездатних осіб та сприяння підприємству, в тому числі за рахунок коштів міжнародних донорів;

– для Херсонської області відсутні програми підтримки дітей, правового захисту ВПО, програми психосоціальної підтримки, що слід упроваджувати, виходячи з потреб ВПО; рекомендації органам влади області: оскільки переважна більшість ВПО – це особи працездатного віку, важливим є напрям забезпечення зайнятості;

– для міста Києва, яке не досить системно вирішує проблеми ВПО (хоч спостерігається суттєвий прогрес у вирішенні проблем зайнятості, навчання й розвитку молоді), рекомендації є такими: впроваджувати напрям із забезпечення соціальним та доступним житлом і програми сприяння підприємству серед ВПО. [5]

Запорізька область є поки що єдиною в Україні, яка затвердила окрему програму інтеграції ВПО. У 2023 році в Запорізькій області діяла Регіональна програма інтеграції, соціальної адаптації та захисту внутрішньо переміщених осіб на 2023 рік, затверджена рішенням Голови обласної адміністрації – керівника обласної військово-цивільної адміністрації від 06.03.2023 р. № 315/5-23. Програма передбачала такі заходи:

– створення сприятливих умов для заняття фізичною культурою та спортом;

– покращення механізмів надання соціальної допомоги та пенсійних послуг; модернізація мобільних офісів для прийому документів; підвищення знань соціальних працівників під час надання психологічної допомоги ВПО;

надання матеріальної допомоги ВПО;

- надання якісних правових послуг ВПО та підвищення їх обізнаності: створення вікна адміністративних послуг на контрольних пунктах в'їзду-виїзду; безоплатна правова допомога ВПО, розробка та розповсюдження інформаційних матеріалів;

- забезпечення психологічної та медичної підтримки ВПО;

- створення належних умов проживання: проведення комплексу ремонтних робіт приміщень у містах і районах компактного проживання ВПО; компенсація витрат підприємствам, установам та організаціям, пов'язаним із проживанням ВПО; залучення міжнародної технічної допомоги для забезпечення житлом ВПО; реалізація проектів з будівництва та реконструкції приміщень під житло;

- підтримка і захист дітей: забезпечення ведення реєстру дітей сиріт – ВПО, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які перемістилися з окупованих територій без супроводу законних представників; організація оздоровлення та відпочинку ВПО; створення освітніх центрів;

- інформаційне забезпечення ВПО: забезпечення роботи інформаційних центрів, створення стенду, проведення прес-турів, проведення інформаційно-консультаційних заходів;

- сприяння працевлаштуванню безробітних із ВПО та здійснення їх професійного навчання як умови підвищення конкурентоздатності на ринку праці: залучення міжнародних проектів для підтримки підприємництва, проведення тренінгів з розвитку підприємництва, компенсація витрат на оплату праці за працевлаштуванням зареєстрованих безробітних з ВПО, виплата компенсації зареєстрованим безробітним з ВПО витрат для проходження попереднього медичного та наркологічного огляду, здійснення індивідуального супроводу безробітних з ВПО, який передбачає протягом 12 місяців психологічну, соціальну та юридичну підтримку; залучення ВПО до громадських та інших робіт; здійснення професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації; надання ваучерів на навчання;

– сприяння реінтеграції ВПО в суспільство приймаючих громад [4,5].

На 2023–2024 роки в Запорізькій області ухвалено Регіональну програму підтримки та інтеграції внутрішньо переміщених осіб [5]. Вона є прикладом системного впровадження Стратегії та Плану заходів, у зв'язку з чим є можливість з посиланнями на відповідні розділи Стратегії та Плану заходів, відстежувати їх реалізацію в регіоні. Наявність такої Програми й постійні моніторинг та оцінювання її впровадження можуть стати найкращою практикою інтеграції ВПО в Україні та прикладом діяльності місцевих органів влади для забезпечення інтеграції ВПО [5].

Здійснений вище контент-аналіз обласних програм у деяких регіонах України дозволяє підсумувати проблемні питання у забезпеченні інтеграції ВПО у місцеві громади та дати деякі рекомендації обласній владі (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Виявлені проблемні питання у забезпеченні інтеграції ВПО у місцеві громади у деяких регіонах України (за результатами контент-аналізу обласних програм)

Область України	Виявлені проблемні питання у забезпеченні інтеграції ВПО у місцеві громади	Рекомендації для обласних органів влади
Вінницька	<p>Вінницька область має переважання серед ВПО працездатного населення, тому наявність програми зайнятості та виділення окремих заходів для ВПО є позитивним показником забезпечення інтеграції.</p> <p>Проблема забезпечення житлом ВПО шляхом визначення окремих програм чи пріоритетів у чинних програмах потребує уваги й опрацювання відповідно до потреб ВПО та можливостей місцевого бюджету.</p> <p>Проблема забезпечення ВПО психосоціальною підтримкою перебуває поза увагою</p>	Посилити сприяння підприємницькій активності ВПО, включивши їх як окрему категорію в програму підтримки

Дніпровська	Область приділяє недостатньо уваги проблемам ВПО та виконанню Плану заходів, зокрема порівняно з іншими областями, які мають значно меншу кількість переселенців. Зокрема, уваги потребують такі проблеми: розробки програм підтримки ВПО, забезпечення житлом, забезпечення зайнятості й розширення можливостей працевлаштування, навчання, оздоровлення дітей, розвитку молоді з ВПО. Область має загальні програми для населення, в яких виділяє окремі, пріоритетні категорії, які мають права користуватися програмами, при цьому особи з ВПО залишаються поза увагою і перетворюються на «невидиму категорію» потребуючого населення.	Забезпечити включення ВПО як пріоритетної категорії населення до окремих програм допомоги, з урахуванням потреб ВПО
Запорізька	Аналіз місцевих програм області є ускладненим у зв'язку з їх розміщенням на сторінках окремих департаментів та відсутністю єдиного посилання і бази програм, як це реалізовано в інших областях	Зробити додатковий акцент на розвиткові малого підприємництва та добровільному об'єднанню громад
Харківська	Харківська область відповідно до Плану заходів здійснює розробку програм підтримки ВПО, забезпечення зайнятості і розширення можливостей працевлаштування. Попри значну кількість осіб пенсійного віку Харківська область не має програм надання соціального житла для ВПО, а також програм вирішення житлових проблем працездатного населення. Програма підтримки підприємництва серед ВПО передбачає допомогу за рахунок міжнародних донорів	На Харківщині варто впроваджувати напрям забезпечення соціальним житлом, програми доступного житла для працездатного населення та сприяння підприємництву
Херсонська	Херсонська область відповідно до Плану заходів здійснює розробку програм підтримки ВПО, вирішує проблеми зайнятості через підприємницькі ініціативи та забезпечення доступним житлом. В області відсутні програми підтримки дітей, правового захисту ВПО а також програми психосоціальної підтримки, що слід впроваджувати, виходячи з потреб ВПО	Оскільки переважна більшість ВПО в Херсонській області – це особи працездатного віку, у зв'язку з чим важливим є напрямок забезпечення зайнятості ВПО та працевлаштування.

Місто Київ	Місто у цілому не дуже системно вирішує проблеми ВПО, хоча є суттєвий прогрес у вирішенні проблем зайнятості й розширення можливостей працевлаштування, навчання, розвитку молоді з-поміж ВПО	Виходячи зі структури населення ВПО та їх кількості, у м. Києві та області варто впроваджувати напрям забезпечення соціальним житлом, програми доступного житла для працездатного населення та сприяння підприємництву серед ВПО
------------	---	--

*Джерело: складено автором на основі Регіональної програми інтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні у 2022–2023 роках [6]

Отже, Уряд України та місцеві органи влади мають орієнтуватися на те, що головним пріоритетом під час використання бюджетних коштів допомоги ВПО мають бути програми розвитку, зокрема забезпечення засобів для існування та прав ВПО, що є частиною довгострокових рішень, довіри переміщених громадян та базису для планування власного розвитку за території прибуття ВПО, що визначає потенціал розвитку даного регіону прибуття ВПО. Саме Стратегія інтеграції ВПО та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року та відповідний план заходів є тими засадничими документами, які містять програми розвитку та мають активно реалізовуватися як довготривала умова вирішення проблем ВПО в Україні. [16]

Таким чином, на регіональному рівні організаційно-комунікаційна діяльність щодо пом'якшення наслідків ВВМ і стабілізації суспільних відносин в неокупованих районах Донецької та Луганської областей може здійснюватися за допомогою проведення громадських слухань щодо проблем ВВМ (відповідно до ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), утворення комісії з питань ВВМ у сільських, селищних і міських радах (відповідно до ст. 13 зазначеного закону), ухвалення обласних і місцевих програм розвитку із залученням інститутів громадянського суспільства й міжнародної технічної

допомоги, проекти якої завжди містять у собі адвокаційний і медіа-компоненти тощо. [29]

За результатами аналізу ефективності донорської допомоги та спрямованих на вирішення проблем ВПО програм і проектів міжнародної технічної допомоги, які упродовжувалися в Україні з 2014 р., виокремлено такі домінанти подальшої підтримки ВПО: адресність заходів, координація та комунікація; управління процесами інтеграції ВПО; моніторинг та актуалізація напрямів допомоги ВПО; механізми усунення обмежень і викликів, які існували до конфлікту, керуючись принципом «ВВВ» (building back better), тобто «відновлювати навіть краще».

3.2. Особливості інтеграції та адаптації внутрішньо переміщених осіб

Події на Сході України призвели до значного переміщення громадян усередині нашої держави. Мешканці нашої країни стали заручниками надзвичайної ситуації (військові дії на території держави), що призвела до порушення нормальних умов життя і діяльності людей, людських і матеріальних втрат. Інтеграція внутрішньо переміщених осіб на території України зіштовхується з рядом проблем, які нині повною мірою не врегульовані.

Чималу частину внутрішньо переміщених осіб представляють студенти й науковці, які також скаржаться на проблеми, з якими їм довелося зіштовхнутися у процесі суспільної інтеграції на вільній території: складна адаптація на новому місці, відсутність матеріально-технічної бази й базових умов для навчання та життя, недостатню кількість викладачів, проблеми з гуртожитками тощо. [6]

Ситуація, в якій опинилися студенти-переселенці, стала своєрідним професійним викликом для всієї педагогічної громадськості. Як швидко й оперативно ми зуміємо подолати труднощі, освоїмо те, чого не знаємо, навчимося самі і навчимо колег, залежить від нас самих.

Молодь, переважно студентство, змушені повністю змінювати свій звичний спосіб життя, оточення та систему навчання. Адже переведення до

нового навчального закладу в більшості випадків взаємопов'язане зі стресом, страхом перед змінами, новим колективом та новим місцем. Кожен студент-переселенець стикається з низкою проблем, які включають в себе всі сфери людського життя: економічні, соціальні, побутові, організаційні та психологічні. [6]

В зарубіжній психології вивчення поведінки в складних ситуаціях відбувається в декількох напрямках. Р.Лазарус і Фолкмен (1984) підкреслюють роль когнітивних конструктів, що обумовлюють способи реагування на життєві труднощі [2, 3]. Коста та Маккрей (1992) акцентують на впливі особистісних чинників, що визначають переваги особистості до вибору тих чи інших стратегій поведінки в складних обставинах [2, 3]. Лер і Томе (1993) приділяють увагу аналізу самих складних ситуацій, передбачаючи вплив контексту на вибір стилю реагування [2]. Інтерпретація феноменів захисту та опанування пов'язана також із вивченням природи індивідуальної поведінки в контексті проблеми стресу, уявлення про інформаційний та емоційний стрес, що проявляються в ситуаціях загрози, небезпеки, образи [3].

2023 року Постановою № 1094 Кабінету Міністрів України була затверджена Комплексна державна програма щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2026 року.

Урядом країни прийнято ряд нормативних актів, а саме: Постанова Кабінету Міністрів України «Про облік осіб, які переміщуються з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції», «Деякі питання оформлення і видачі довідки про взяття на облік особи, яка переміщується з тимчасово окупованої території України або району проведення антитерористичної операції», Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Слід зазначити, що ці документи не є статичними, до них постійно вносяться зміни, що допомагає законодавчо врегульовувати нововиявлені проблеми внутрішньо переміщених осіб. [45]

Сьогодні особливо зростає необхідність свідомої активності керівників навчальних закладів, спрямованої на підтримку, регулювання і формування здорового соціально-психологічного клімату у педагогічному колективі і закладі в цілому.

Соціально-психологічний момент є найтривалішим та найважчим. Адже він вимагає від викладацького складу особливої емпатії, уваги та десь, навіть, креативності, щоб студент-переселенець легше звикав до нового.

Одним із факторів, що характеризує особистість в кризових ситуаціях життєдіяльності є рівень порушення психічної адаптації, що пов'язано не тільки зі скритими емоційними порушеннями, міжособистісними конфліктами, але й індивідуальними механізмами переробки стресу і механізмами психологічного захисту. Вимушена зміна місця проживання може призвести до психологічного травмування. Психотравма є наслідком конкретної надзвичайної ситуації (вимушене переселення), яка перевищує адаптаційні можливості організму, супроводжується страхом, безпорадністю.

Слід звернути увагу на те, що за умови переживання особою стресу протягом довгого часу, пов'язаного з вимушеною зміною місця проживання і не отриманням кваліфікованої допомоги, значно збільшується вірогідність розвитку в неї серйозних емоційних, поведінкових, стресових розладів.

Одним із ефективних засобів психологічної підтримки та відновлення психічного здоров'я і психологічної рівноваги після перебування в екстремальній ситуації є психологічний дебрифінг – групове обговорення пережитої екстремальної ситуації, що сприяє розумінню причин, які викликають стрес, і усвідомленню дій, необхідних для усунення цих причин [3].

Специфіка роботи зі студентами із зони АТО має певні особливості: головне для цих осіб мати почуття безпеки, тож важливо його створити. [7]

Мета супроводу таких осіб: навчити їх пристосовуватися до дійсності і долати психотравмуючі впливи, завдання – формувати відчуття безпеки, спокою і надії, зв'язок з іншими людьми, сприяти доступу до соціальної, фізичної та емоційної підтримки, зміцнювати віру в свої можливості, сприяти адаптації до

нових умов, набуття власної цілісності, значущості, усвідомлення сенсу його буття.

Освітня робота з категорією таких студентів спрямована на формування нового рівня міжособистісних стосунків, позитивних життєвих цінностей, оптимістичного світобачення, комунікативно-мовленнєвої компетенції.

У своїй роботі адміністрація та викладачі коледжу зі студентами даної категорії використовують професійний досвід, залучають їх до активного життя навчального закладу, дають можливість швидше адаптуватися і знайти друзів. [43]

Початковим етапом цієї роботи є діагностика, в основу якої покладені: характеристика особливостей і можливостей полікультурного освітнього простору; облік результатів виховання; принципи взаємодії сім'ї, коледжу, соціуму в підтримці та захисті; розробка методів педагогічного керівництва процесом адаптації та підтримки студентів в полікультурному освітньому просторі.

Для повноцінного входження студентів-переселенців в освітній процес у коледжі створюють спеціально змодельовану ситуацію успіху: стимулювання ініціативи, творчості, прагнення до самостійності; відмова від надмірної опіки; надання права вибору, уникання практики примусу; надання часу для самостійної вільної діяльності, усамітнення; давати змогу завершити розпочату справу і побачити кінцевий результат своєї діяльності; зіставлення успіхів з його попередніми досягненнями; задоволення потреби у визнанні шляхом заохочення, схвалення, позитивної оцінки дій та результатів діяльності. [36]

Завдяки систематичній роботі волонтерів реалізується безліч благодійних акцій: «Милосердя»: спрямована на допомогу малозабезпеченим громадянам та переселенцям, які потребують допомоги; «Від серця до серця крокуй, милосердя»; «Не будь байдужим» та ін.

Добра справа є успішною тоді, коли її виконує команда ініціативних та вмотивованих людей. Праця задля суспільного блага неможлива без відкритих сердець та бажання допомогти. Волонтерами є і студенти-переселенці. Слід

відзначити вклад вітчизняних і зарубіжних волонтерів, фондів, організацій, у тому числі й міжнародних, які надають посильну допомогу переселенцям. Так, за рахунок коштів, які надають деякі зарубіжні країни, реалізуються конкретні проекти із забезпечення внутрішньо переміщених осіб усім необхідним, починаючи від медикаментів і закінчуючи житлом. [43]

У коледжі постійно проводяться інформаційно-просвітницькі години та культурно-масові заходи: Workshop «Я – майбутній профі»; захід «Посвята в студенти» та конкурс «Коледж.Шанс.UA»; загальноколеджний захід до Дня Гідності і Свободи «Революція гідності. Ціна свободи» та відкриті засідання інформаційно-аналітичного майданчику; спортивні свята, які згуртовують студентську молодь: «З Україною в серці спорт прославляємо», «Непохитні Вітчизни сини», «Храм оптимізму і бадьорості», Міжнародний день студентського спорту з іграми, розвагами, туристськими естафетами тощо.

Для підвищення психологічної культури всіх учасників педагогічного процесу психологічна служба коледжу пропонує тематичні групові заняття:

«Крокує першокурсник», тайм менеджмент, «Як пережити іспити без стресу», «Вільне спілкування» тощо.

Викладачам пропонується співпраця у підготовці та проведенні кураторських годин та інших видів роботи на теми, визначені планом соціально-гуманітарної роботи коледжу: групові консультації «Самодопомога при психологічній травмі»; «Вплив ЗМІ на формування світогляду людини та її поведінку» (дослідження способів психологічного маніпулювання і впливу викривленої інформації на психіку людини); розвивальні групові заняття «Крок назустріч...» (вивчення особистісних якостей студентів, їхніх морально-етичних позицій, духовних інтересів і прагнень; розвиток навичок рефлексії та самопізнання; робота з труднощами особистісної самоідентифікації); зустрічі з працівниками реабілітаційних і психологічних центрів міста (формування здорового способу життя; профілактика алко-, нарко-, ігрової та інших залежностей; формування усвідомленого батьківства).

Важливим аспектом соціально-гуманітарної роботи коледжу є діяльність «Центру молодіжних ініціатив», на засіданнях якого виокремлюють нагальні питання інклюзивної освіти, роботи зі студентами-переселенцями, або тими, хто потребує додаткової уваги. [54]

Протягом тренінгової програми учасники під керівництвом досвідчених психологів обговорювали кризові моменти, з якими може зустрітись кожна людина; виявляли принципи дій та правила «активного слухання» у критичних ситуаціях; аналізували фрази, яких краще уникати при наданні першої психологічної допомоги, активно дискутували на тему пошуку зовнішніх і внутрішніх ресурсів, які допомагають долати стрес. Зустріч відбувалась в активному форматі моделювання і вирішення реальних життєвих ситуацій, їх активному подальшому обговоренні та рефлексії.

Такий серйозний досвід спілкування освітян коледжу з представниками міжнародних гуманітарних місій у навчальному закладі став одним з перших кроків до усвідомленого розуміння необхідності в психологічних знаннях, уміннях і навичках для кожного фахівця, незалежно від наявності професійної психологічної освіти. Кожен учасник тренінгу зрозумів, що життя іноді диктує такі вимоги, вирішення яких можливо лише завдяки наявності досвіду міжособистісного спілкування в критичних ситуаціях.

Плідною стала зустріч з керівником осередку Громадської організації «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій» Лесною О. та представником благодійної акції «Мальтійська служба допомоги Україні» Голишевою О., які провели для коледжан практикоорієнтовний тренінг з основ надання першої долікарської допомоги, зокрема і для осіб які тимчасово переміщені із зони АТО. Дуже важливо, щоб якомога більше людей володіли елементарними знаннями з надання долікарської допомоги.

Зустріч відбувалась в активному форматі моделювання реальних життєвих ситуацій. Викладачі та студенти коледжу мали змогу показати знання і вміння швидко й організовано реагувати у наданні першої долікарської допомоги постраждалим. Протягом тренінгової програми учасники під

керівництвом досвідчених тренерів обговорювали кризові моменти, з якими може зустрітись кожна людина. [9]

Допомогти студентам-переселенцям звикнути до інших умов життя, сприяти швидкої адаптації до нового соціально-культурного середовища можливо тільки за умови співпраці навчального закладу і сім'ї. Адміністрація та викладачі коледжу організують роботу з батьками: індивідуальні, групові консультації; тренінги; семінари; спільні заходи за участі студентів і дорослих (свята, майстер-класи), творчі проекти. Основна робота батьків – уміння слухати і чути дітей, коли вони говорять про свої стани, страхи, розповідають сни. На заняттях батьки діляться своїми думками щодо допомоги рідним, знахідками та проблемними питаннями.

Позитивний результат може бути досягнутий лише завдяки загальній, інтегрованій, спільній діяльності в області полікультурної освіти. Це є неодмінною умовою для надання ефективної допомоги, підтримки життєвого самовизначення особистості студента-переселенця у соціальному просторі, його адаптаційної орієнтації у новому полікультурному середовищі, бо тільки згуртований колектив, друзі зможуть забезпечити повноцінний розвиток та навчання таких дітей. [54]

Нагальним залишається питання толерантності в суспільстві та адаптації внутрішньо переміщених осіб. Необхідно окреслити напрямки просвітницької роботи психологічної служби серед молоді, важливість розуміння інформаційної психологічної безпеки, формування громадянської позиції сучасного висококваліфікованого фахівця.

Внутрішньо переміщені особи отримають додатково по 2220 грн на місяць – спільна програма Уряду та ООН.

Для реалізації даних виплат затверджені постанови КМУ: «Про реалізацію спільного з Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців проекту щодо додаткових заходів із соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб» від 15.04.2022 р. № 445;

«Про реалізацію спільного з Всесвітньою продовольчою програмою ООН проекту щодо додаткових заходів із соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб» від 15.04.2022 р. № 446.

Постанова Кабінету Міністрів України від 15.04.2022 р. № 446 «Про реалізацію спільного з Всесвітньою продовольчою програмою ООН проекту щодо додаткових заходів із соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб». [32]

В рамках реалізації проекту право на виплату додаткової грошової допомоги за рахунок коштів Всесвітньої продовольчої програми ООН (далі допомога) мають внутрішньо переміщені особи, які перебувають на обліку як платники єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування на території адміністративно-територіальної одиниці, на якій проводяться бойові дії.

Виплата допомоги в рамках реалізації проекту здійснюється додатково без подання окремого звернення внутрішньо переміщеною особою на підставі відомостей, що містяться в Єдиній інформаційній базі даних про внутрішньо переміщених осіб, незалежно від отримання особою інших видів допомоги, зокрема виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам.

Для отримання допомоги Міністерство соціальної політики формує і передає Всесвітній продовольчій програмі ООН перелік внутрішньо переміщених осіб взаємоузгоджених вразливих категорій, відомості про яких включено до Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб за черговістю дати включення відповідної інформації про таких осіб до Єдиної бази даних.

Детальні умови реалізації проекту, категорії отримувачів допомоги та питання обміну інформацією для проведення виплати допомоги визначаються Меморандумом про взаєморозуміння між Всесвітньою продовольчою програмою ООН та Міністерством соціальної політики. [33]

За результатами розгляду інформації та проведеної перевірки щодо уникнення подвійних виплат, Всесвітньою продовольчою програмою ООН

надсилається повідомлення на контактний номер мобільного телефону з підтверджуючим кодом та інформацією про те, як отримати грошовий переказ; Виплата допомоги здійснюється в розмірі 2220 гривень на кожного члена домогосподарства на місяць, але не більш як для трьох осіб.

Виплата допомоги в рамках реалізації проекту здійснюється додатково без подання окремого звернення внутрішньо переміщеною особою на підставі відомостей, що містяться в Єдиній інформаційній базі даних про внутрішньо переміщених осіб, незалежно від отримання особою інших видів допомоги, зокрема виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам. Детальні умови реалізації проекту, категорії отримувачів допомоги та питання обміну інформацією для проведення виплат допомоги визначаються Меморандумом про співпрацю між Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців та Міністерством соціальної політики. Обробка персональних даних осіб здійснюється відповідно до законодавства про захист персональних даних. [33]

За результатами розгляду інформації про внутрішньо переміщену особу Управління Верховного комісара ООН у справах біженців на підставі проведеної внутрішньої перевірки на контактний номер мобільного телефону надсилається повідомлення про прийняте рішення щодо виплати допомоги. Виплата допомоги здійснюється в розмірі 2220 гривень на кожного члена сім'ї на місяць. Виплата допомоги здійснюється щомісяця протягом не менше ніж трьох місяців шляхом зарахування коштів на банківський рахунок внутрішньо переміщеної особи.

Окрім того, Мінсоцполітики разом з ЮНІСЕФ розпочали багатоцільову програму грошової допомоги для незахищених родин із дітьми, які постраждали через військове вторгнення Російської Федерації та потребують фінансової підтримки.

Допомогу зможуть отримати такі категорії:

1. Родини, які мають трьох і більше неповнолітніх дітей, з яких принаймні одна дитина не досягла двох років;

2. Сім'ї з двома або більше дітьми, де одна дитина має інвалідність. Розмір виплат Фіндопомога складає 2 220 грн для кожного члена сім'ї на місяць, але не більше як для п'яťох людей. Виплату даватимуть одноразово на три місяці, тобто суму за три місяці одним платежем. Грошова допомога здійснюватиметься визначеним категоріям додатково до виплат, які проводяться за державними програмами, зокрема додатково до виплати внутрішньо переміщеним особам на проживання. Подати заявку на отримання допомоги можна на сайті: register.unicef.org. Якщо виникнуть труднощі або додаткові питання, треба звернутися на гарячу лінію «Спільно» за номером: 0 800 600 017 (безоплатно, працює щодня з 8:00 до 22:00).

Необхідно заповнити анкету та обов'язково перевірити коректність внесених даних.

Фахівці ЮНІСЕФ та партнери розглянуть кожну заявку й перевірять достовірність інформації та відповідність усім критеріям. Учасникам Програми надійде СМС про ухвалене рішення. Переказ має надійти за 4 тижні після подання заявки.

3.3. Психологічні особливості економічної поведінки громадян України під час війни

Нещодавно завершено дослідження, в якому взяли участь 2 307 переселенців, які наразі перебувають у 35 країнах. Результати онлайн-опитування дають зрозуміти, який відсоток українців планує повертатися додому та як виглядає їхній портрет на противагу тим, хто збирається залишитися в Європі. Крім того аналітики дізналися, скільки воєнних мігрантів вже знайшли роботу та які найближчі плани біженців у країнах перебування.

Соціально-демографічний портрет українського переселенця. Основний потік міграції з України припав на березень. Тоді кількість виїжджаючих з країни була безпрецедентно великою і супроводжувалась багатокілометровими

чергами на кордоні. Зараз кількість тих, хто повертається, дорівнює тим, хто їде з України. Змінилась і географія мігрантів. Навесні тікали від війни здебільшого мешканці Київської області. Зараз їдуть переважно ті, хто живе у прифронтових зонах – Одеській, Дніпропетровській, Харківській областях. Крім того, зросла кількість тих, хто зміг виїхати з родиною і трьома дітьми. При цьому кількість жінок-біженок все одно переважає та складає 82%. Більшість воєнних мігрантів має дітей та проживали у великому місті.

Чи планують українські переселенці повертатися. Порівняно з даними квітня, у червні настрої українців відрізнялися. Кількість тих, котрі планують повернутись на Батьківщину, зменшилась. При цьому зріс відсоток тих, хто ще не вирішив та вагається. Незважаючи на це 66% все ще підтверджують свої наміри повернутися. А це – переважна більшість. Лише 2% опитаних точно визначились з тим, що не поїдуть назад до України.

Щодо тих, хто планує залишатися, то узагальнений портрет такої людини – це особи 35-44 років, які мають троє дітей та виїхали до Німеччини. Також важливим чинником залишитися є втрата роботи в Україні.

Для тих, хто планує залишитися за кордоном, найважливішим у новій країні були: наявність роботи, клімат або сприятливі соціальні умови.

Як живуть українські переселенці в Європі. Незважаючи на те, що традиційно біженцям в Європі дорікають надмірною жагою до соціальних виплат, лише половина українців насправді отримує допомогу від європейських держав. Грошові виплати та фінансову підтримку з України отримують 23% біженців.

Під час дослідження було вивчено також поведінкові особливості українців у міграції. Переселенці облаштовуються на новому місці, планують свій побут та продовжують допомагати рідним в Україні.

На момент опитування 76% переселенців вже оформили картку місцевого європейського оператора мобільного зв'язку. А також оформили медичну страховку (46%); допомагають тим, кого залишили в Україні (46%); орендували

окреме житло (31%); почали вчити місцеву мову (27%); планують брати участь у житті міста або селища, де наразі проживають (26%).

Як свідчать відповіді респондентів, українці за кордоном вже активно користуються місцевими сервісами, починаючи від закладів громадського харчування і закінчуючи послугами в галузі краси. Але не низька якість сервісу, на яку біженці схильні скаржитися після життя в Україні, є найбільшим негараздом перебування в Європі.

Проблеми, з яким стикаються. Згідно з даними дослідження туга за рідними, друзями та домівкою є найбільшою складністю на новому місці. Понад 70% виділили цей пункт з-поміж інших. До труднощів емоційного характеру опитані віднесли:

- невизначеність та відсутність планів – 48%;
- стрес, депресія або інші психологічні проблеми – 45%;
- брак комунікації – 25%;
- брак інформації з інтеграційних або правових питань – 20%;
- нерозуміння соціальних або культурних особливостей іншої країни – 19%.

Також опитувані стикаються зі складнощами пошуку окремого житла, роботи та медикаментів, бюрократичними бар'єрами та відсутністю програм підтримки для біженців.

Переважна більшість респондентів зізналися, що відчувають до себе доброзичливе ставлення місцевих жителів та вдячні їм за підтримку.

Особливості працевлаштування українців за кордоном. Українські переселенці приємно вразили європейців не лише рівнем освіти та доброзичливістю, а й швидкістю пошуку роботи в Європі. За п'ять місяців третина воєнних мігрантів з України в Європі виявилися працевлаштованими. З них більше ніж половина мають роботодавця в Україні та виконують обов'язки онлайн, інша частина знайшла роботу в країні перебування.

У ході опитування дослідники виявили, що 73% респондентів мали роботу в Україні до війни. Зараз працюють віддалено лише 29%. Відповідаючи на питання про причину втрати джерела прибутку, українці відповіли:

- компанія припинила діяльність – 47%;
- власне звільнення через переїзд – 21%;
- скорочення співробітників – 9%.

Більша частина нині працюючих переселенців у Європі шукали роботу за допомогою друзів, родичів чи знайомих в країні перебування. Третині вдалося знайти нове місце праці на тематичних порталах в інтернеті. 17% респондентів звернулися безпосередньо до роботодавця, а 10% українців отримали допомогу в державній службі зайнятості.

27% українців вдалося знайти роботу за фахом в Європі. Труднощі, з якими зіштовхнулись 56% біженців під час пошуку роботи, це:

- брак потрібного досвіду і навичок (в т. ч. знання мови);
- малі діти та обмежена працездатність;
- брак вакансій за спеціальністю;
- небажання роботодавців брати на роботу іноземців.

Друга хвиля дослідження поведінки та настроїв українських біженців в Європі розвіяла стереотипи щодо українців та дала ще краще зрозуміти, що відчувають воєнні мігранти за кордоном. Вони продовжують адаптуватись до Європи, але все ще живуть з великою любов'ю та тугою за Україною, адже, задовольнивши потребу у безпеці, їм так і не вдалося задовольнити потребу у відчутті спорідненості до нового місця проживання.

Результати соціологічного опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова з 22 лютого по 1 березня 2023 року в рамках проекту Програми МАТРА, що фінансується Посольством Королівства Нідерландів в Україні. (Додаток 1)

Оцінки та висновки авторів дослідження не слід розглядати як офіційну позицію Посольства.

Опитування методом face-to-face проводилося у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Кропивницькій, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій областях та місті Києві (у Запорізькій, Миколаївській, Харківській, Херсонській областях — лише на тих територіях, що контролюються урядом України та на яких не ведуться бойові дії).

Опитування проводилося за стратифікованою багатоступеневою вибіркою із застосуванням випадкового відбору на перших етапах формування вибірки та квотного методу відбору респондентів на заключному етапі (коли здійснювався відбір респондентів за статево-віковими квотами). Структура вибіркової сукупності відтворює демографічну структуру дорослого населення територій, на яких проводилося опитування, станом на початок 2022 року (за віком, статтю, типом поселення).

Опитано 2020 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Разом з тим, додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

Оцінка ситуації в економічній сфері. Вже традиційно громадяни України досить скептично оцінюють економічну ситуацію в країні: у травні 2021р., за вісім місяців до початку повномасштабної війни, 60% опитаних оцінювали її як «дуже погану» або «досить погану» (і лише 5% — як «добру» або «дуже добру», а 32% — як «не погану і не добру»). У вересні–жовтні 2022р., тобто через сім місяців після початку війни, зросла частка громадян, які оцінювали її як «дуже погану» або «досить погану» (до 64,5%). Однак, опитування проведене у лютому–березні 2023р. продемонструвало зниження негативних оцінок навіть порівняно з «довоєнним» періодом: зараз оцінюють економічну ситуацію в країні як «дуже погану» або «досить погану» 55% (4% — як «добру» або «дуже добру», 37% — як «не погану і не добру»).

Рівень добробуту власної родини, як правило, громадянами оцінюється краще, ніж економічна ситуація в країні. У травні 2021р. лише 36% оцінювали його як «дуже» або «досить» поганий, 48% — як «не поганий і не добрий», 14% — як «добрий» або «дуже добрий»). У вересні–жовтні 2022р. дещо зросла частка громадян, які оцінювали його як «дуже» або «досить» поганий» (до 39%), частка тих, хто вважав його «добрим» або «дуже добрим», знизилася до 10%. За даними опитування, проведеного у лютому–березні 2023р., так само, як і оцінка економічної ситуації в країні, оцінка добробуту родини дещо покращилася і стала близькою до показників, які були зафіксовані у травні 2021р.: 35% оцінювали його як «дуже» або «досить» поганий, 50% — як «не поганий і не добрий», 12% — як «добрий» або «дуже добрий». Це може бути свідченням певної адаптації громадян до ситуації, породженої війною.

У довоєнний час (у травні 2021р.) громадяни не надто вірили у швидкі зміни в економічній сфері: лише 12% вважали, що у найближчі 3 місяці економічне становище країни зміниться на краще, 13% сподівалися, що за цей час зміниться на краще рівень добробуту їхньої родини. Частіше у найближчі після опитування місяці громадяни очікували погіршення ситуації: 22% відповідали, що економічне становище країни зміниться на гірше, 18% — що за цей час зміниться на гірше рівень добробуту їхньої родини. Однак найбільш поширена була думка, що ситуація за 3 місяці істотно не зміниться (відповідно 56% і 57% не очікували змін у цих сферах).

У вересні–жовтні 2022р. значно зросла частка тих, хто очікував погіршення стану справ в економіці, до 35% (за рахунок зниження до 37,5% частки тих, хто вважав, що ситуація не зміниться), лише 9,5% вважали, що ситуація зміниться на краще. Однак, за даними опитування, проведеного у лютому–березні 2023р. частка тих, хто очікує погіршення стану справ в економіці протягом 3 місяців, знизилася до 23%. І зросла частка як тих, хто очікує покращення ситуації (до 13%), так і тих, хто вважає, що вона не зміниться (до 45%).

Слід зазначити, що очікування змін в короткотерміновій перспективі є менш песимістичними, ніж у грудні 2020р.: тоді погіршення економічної ситуації в країні протягом найближчих 3 місяців очікували 41% опитаних, а погіршення добробуту власної родини — 32%.

Після початку широкомасштабної війни істотно покращилися економічні очікування в середньостроковій (2–3 роки) перспективі. Так, частка тих, хто очікував, що економічне становище країни в найближчі 2–3 роки покращиться, у вересні–жовтні 2022р. порівняно з травнем 2021р. зросла з 30% до 43%, а в лютому–березні 2023р. — до 52%. Частка тих, хто очікував погіршення ситуації, знизилася і становила відповідно 21%, 15% і 11%, також меншою стала частка тих, хто вважає, що ситуація у цій сфері не зміниться (відповідно 26%, 14% і 11%).

Така ж сама тенденція спостерігається і в очікуванні змін у добробуті родини. Частка тих, хто очікував, що добробут його родини в найближчі 2–3 роки покращиться, у вересні–жовтні 2022р. порівняно з травнем 2021р. зросла з 29% до 41%, а в лютому– березні 2023р. — до 49,5%. Частка тих, хто очікував погіршення добробуту, знизилася і становила відповідно 16,5%, 13% і 10%, також меншою стала частка тих, хто вважає, що добробут родини не зміниться (відповідно 27%, 16,5% і 13%).

Рівень добробуту. Попри певну психологічну адаптацію до змін в економічній ситуації, що відбуваються під час війни, 21% опитаних зазначають, що доходи їх родини після 24 лютого 2022 року значно зменшилися, 32% — що доходи дещо зменшилися, 36% відповіли, що доходи не змінилися, 5% — що вони дещо зросли, і 1% — що значно зросли.

На зменшення доходів рідше вказують жителі Західного регіону — тут 41% відповіли, що їх доходи значно або дещо знизилися. Частіше на це вказують ті респонденти, які якийсь час жили на території бойових дій або на території, що піддавалася артилерійським обстрілам (60%), ті, що під час війни вимушені були покинути місце свого проживання, але зараз повернулися додому (61,5%).

Порівняно з серединою 2021р. зросла частка громадян, які відповідають, що ледве зводять кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти (з 9% у червні 2021р. до 14% у березні–лютому 2023р.), тих, які говорять, що їм вистачає коштів лише на харчування та на придбання необхідних недорогих речей (з 38% до 42%), і зменшилася з 44% до 34% частка тих, хто відповів «у цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевізор, уже викликає труднощі». При цьому статистично значуще не змінилася сукупна частка тих, хто відповів «живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)» та «ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо» (відповідно 7,5% і 7%).

Рівень добробуту громадян істотно залежить від їх віку. Особливо низьким є добробут представників старшого покоління — 29% тих, кому 60 і більше років, зазначили, що їм не вистачає грошей навіть на необхідні продукти (в інших вікових групах — від 6% до 11%), а 50% — що грошей вистачає лише на харчування та на придбання необхідних недорогих речей (в інших вікових групах — від 35% до 45%). Разом з тим, слід зазначити, що самооцінка матеріального становища представниками найстаршої вікової групи порівняно з 2021р. статистично значуще не змінилася, тоді як представники середньої та молодшої вікової груп оцінюють його гірше, ніж у 2021р. (серед них знизилася частка тих, хто відповідає «у цілому на життя вистачає», і зросла частка тих, хто відповідає, що їм вистачає коштів лише на харчування та на придбання необхідних недорогих речей).

Гірше, ніж загалом серед опитаних, оцінюють рівень добробуту своєї родини ті респонденти, які якийсь час жили на території бойових дій або на території, що піддавалася артилерійським обстрілам (так, серед них 16%, зазначили, що їм не вистачає грошей навіть на необхідні продукти, а 53% — що їм грошей вистачає лише на харчування та на придбання необхідних недорогих речей), ті, хто якийсь час жив на окупованій російськими військами території (відповідно 19% і 63,5%), ті, що під час війни вимушені були покинути місце

свого проживання і переїхати в інше місце в межах України (відповідно 11% і 53%).

Джерела доходів. 40% респондентів вказали, що основним джерелом засобів існування для них є постійна робота, 24% — пенсія, 11% — доходи іншого члена (членів) сім'ї (чоловіка, дружини, батьків), 8% — тимчасова робота (чи підробітки), 5% — матеріальна допомога з різних джерел, 3% — доходи від бізнесу, 2% — попередні грошові заощадження, 1% — студентська стипендія, 1% — інші джерела.

Ті респонденти, що під час війни вимушені були полишити місце свого проживання, але зараз повернулися додому, частіше, ніж загалом по масиву опитаних, відповідають, що живуть за рахунок тимчасової роботи чи підробітків (15,5%), та за рахунок доходів інших членів родини (20%). Респонденти, які під час війни виїжджали закордон, але на час проведення опитування вже повернулися в Україну, значно частіше, ніж загалом по масиву опитаних, відповідають, що живуть за рахунок доходів інших членів родини (29,5%), а також — за рахунок тимчасової роботи (15%), і рідше — що головним джерелом їх доходів є постійна робота (30,5%) та пенсія (7%).

Ті, кому довелося деякий час прожити на тимчасово окупованій території, рідше відповідають, що основним джерелом їх доходів є постійна робота (22%). Це ж само стосується і тих, хто якийсь час жив на території бойових дій або на території, що піддавалася артилерійським обстрілам (32,5%), зате дещо частіше за інших вони називають як основне джерело доходу матеріальну допомогу (9%). [34]

35,5% респондентів, оцінюючи зміни в режимі їх роботи після 24 лютого 2022 року, зазначили, що жодних змін не відбулося (працюють як і раніше), 6% — що повністю або частково перейшли на дистанційну роботу з повним збереженням заробітної плати, 3% повністю або частково перейшли на дистанційну роботу з частковим збереженням заробітної плати, 1% пішли у повністю оплачувану тривалу відпустку, 1% — у частково оплачувану відпустку, 3% не мали роботи до 24 лютого 2022 року, але зараз мають роботу.

7% респондентів відповіли, що втратили роботу (ще 1% — що пішли у неоплачувану відпустку), 29% — що як не працювали чи не мали роботи до війни, так не мають і зараз (сюди відносяться як пенсіонери, так і безробітні, домогосподарки, студенти, непрацевдатні).

Частіше відповідають, що працюють як і раніше, жителі Західного (45%) і Центрального (39%) регіонів, тоді як у Південному регіоні — лише 15%, у Східному — лише 25% респондентів. Втратили роботу 14% жителів Східного регіону, 10% — Південного, 6% — Центрального регіону і 4% — жителів Західного регіону.

Ті респонденти, які що під час війни вимушені були полишити місце свого проживання і переїхати в інше місце в межах України, рідше, ніж загалом по масиву опитаних, відповідають, що працюють, як і раніше (27%), це ж само стосується і тих, хто змінював місце проживання, але вже повернувся додому (24%), тих, хто деякий час провів закордоном (23%), тих, хто якийсь час жив на території бойових дій або на території, що піддавалася артилерійським обстрілам (27%), тих, кому довелося деякий час прожити на тимчасово окупованій території (16%). [66]

Серед респондентів, які під час війни вимушені були полишити місце свого проживання і переїхати в інше місце в межах України, більше, ніж загалом по масиву опитаних, людей, які втратили роботу (18%), так само як і серед тих, хто змінював місце проживання, але вже повернувся додому (14%), серед тих, кому довелося деякий час прожити на тимчасово окупованій території (17,5%), серед тих, хто якийсь час жив на території бойових дій або на території, що піддавалася артилерійським обстрілам (15,5%).

І більше, ніж загалом по масиву опитаних, людей, які повністю або частково перейшли на дистанційну роботу з повним збереженням заробітної плати, серед респондентів, які під час війни вимушені були полишити місце свого проживання і переїхати в інше місце в межах України (18%), це ж само стосується і тих, хто змінював місце проживання, але вже повернувся додому (24%), тих, хто деякий час провів закордоном (21%).

Тим респондентам, які мали роботу як до початку війни, так і мають зараз, ставилося запитання, як змінилася їх зарплата після 24 лютого 2022 року. 45% представників цієї групи відповіли, що вона не змінилася, майже стільки ж (43%) — що вона зменшалася, і лише 8% — що вона збільшилася.

Гуманітарна ситуація. 37% респондентів дали ствердну відповідь на запитання «Чи маєте Ви родичів або близьких знайомих (військових чи цивільних), які загинули або були поранені внаслідок військових дій чи обстрілів після 24 лютого 2022 року?».

28% опитаних мають близьких родичів або членів сім'ї, які після 24 лютого 2022 року виїхали закордон і на час проведення опитування все ще там перебували, 20% — мають близьких родичів або членів сім'ї, які після 24 лютого 2022 року виїхали закордон і на час проведення опитування вже повернулися в Україну (при цьому 8% мають і родичів, які досі перебувають закордоном, і тих родичів, що вже повернулися).

Серед опитаних, чиї близькі родичі або члени сім'ї жили або живуть закордоном, найчастіше як країну їх перебування назвали Польщу (47%), Німеччину (18,5%) та Чехію (9%).

Відповідаючи на запитання, чи стикалися вони з проблемами у сфері комунальних послуг після 24 лютого 2022 року, 96% опитаних відповіли, що стикалися з періодичними відключеннями електроенергії, 74% — з відсутністю Інтернету, 72% — з відсутністю мобільного зв'язку, 50% — з відключенням водопостачання, 35% — відключенням тепlopостачання, 20% — зі складнощами з передаванням показників лічильників, 19% — з технічними складнощами з оплатою комунальних послуг, 16,5% — з відключенням газопостачання. [11]

75% респондентів зазначили, що мають вдома запас води, 63% — павербанк, 23% — інший електричний акумулятор для живлення побутових приладів, 56% — освітлювальні прилади на акумуляторних батареях, 33% — незалежні від централізованого постачання джерела опалення (на дровах,

вугіллі, пелетах чи нафтопродуктах), 10% — електрогенератор, 4% — сонячні панелі (різного розміру і потужності).

21,5% опитаних відповіли, що неодноразово отримували особисто (чи їхня родина) гуманітарну допомогу від початку війни від різних організацій та установ, ще 15% отримували одноразову гуманітарну допомогу. Серед жителів Східного і Південного регіонів отримували гуманітарну допомогу від початку війни один чи більше разів 58,5%, серед жителів Центрального регіону — 37%, Західного регіону — 12%. Найчастіше отримували гуманітарну допомогу люди літнього віку (60 і більше років — 48%), тоді як в інших вікових групах — від 30% до 34%.

Найчастіше були охоплені такою допомогою громадяни, що якийсь час перебували на тимчасово окупованій території (81%), ті, хто якийсь час жив на території бойових дій або на території, що піддавалася артилерійським обстрілам (78%), під час війни вимушені були покинути місце свого проживання і переїхати в інше місце в межах України (74%), ті, хто деякий час провів закордоном (63%). [44]

Частіше отримували гуманітарну допомогу представники найбідніших верств населення (серед тих, хто відповів, що їм не вистачає грошей навіть на харчування — 47%, серед тих, кому грошей вистачає лише на харчування та на придбання найнеобхідніших недорогих речей — 43,5%, але і серед тих, хто відповів, що в цілому живе забезпечено, таку допомогу отримували 22%).

10% респондентів отримували гуманітарну допомогу від Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, 11% — від інших міжнародних гуманітарних та волонтерських організацій, 8% — від Товариства Червоного Хреста України, 10% — від інших українських гуманітарних та волонтерських організацій, 10% — від релігійних об'єднань, 9% — від державних установ та органів самоврядування свого міста (села), району чи області, 2% — від підприємства, установи, де працюють вони або члени їх родини, 3% опитаних повідомили, що з ними поділилися гуманітарною допомогою родичі, сусіди або знайомі. [34]

Оцінка змін у сфері охорони здоров'я під час війни. 52% опитаних відповіли, що зверталися до українських медичних закладів після 24 лютого 2022 року, 42% не зверталися через відсутність потреби у цьому, 6% не зверталися тому, що не було можливості. Особливо часто останню відповідь дають жителі Східного регіону (14%).

Близько половини (49%) респондентів вважають, що ситуація у сфері охорони здоров'я після 24 лютого 2022 року не змінилася, 22% — що вона погіршилася, а 7% — що змінилася на краще. Чим нижчим є рівень добробуту респондентів, тим частіше вони вказують на погіршення ситуації (від 11% серед тих, хто відповів, що «живе забезпечено» до 26% серед тих, кому не вистачає грошей навіть на харчування, і тим рідше вказують на покращення ситуації (відповідно 11% і 4%) і на те, що вона не змінилася (відповідно 58,5% і 48%).

Після початку війни найчастіше громадяни стикалися з такими проблемами в медичній сфері: значне подорожчання необхідних ліків (53%), неможливість купити необхідні ліки через їх відсутність (26%), зниження якості або неможливість отримати медичні послуги через повітряні тривоги або відключення електроенергії (25%). Ще 18% вказали на те, що прийом лікаря або операція були скасовані через повітряну тривогу або відключення електроенергії, 15% — на неможливість зв'язатися з лікарем або викликати «швидку допомогу» через проблеми зі зв'язком, 12% не змогли отримати певні медичні послуги через військові дії або воєнний стан, 9,5% — на те, що лікар-спеціаліст, до якого їм треба було звернутися, виїхав закордон або до іншого регіону, 8% — що їх сімейний лікар виїхав закордон або до іншого регіону, 2% — що медичний заклад, до якого вам треба було звернутися, був пошкоджений, або зруйнований.

На руйнування медичного закладу частіше за жителів інших регіонів вказують жителі Сходу (7%), так само як і на те, що лікар-спеціаліст, до якого їм треба було звернутися, виїхав закордон або до іншого регіону (20%), що закордон або до іншого регіону виїхав сімейний лікар (19%).

Оцінка проблем в освітній сфері під час війни. Респонденти, які відповіли, що вони самі чи їх діти або онуки отримують освіту в середньому, професійному або вищому навчальному закладі в Україні, найчастіше вказують на такі проблеми в освітній сфері: зниження якості або неможливість отримати освітні послуги через повітряні тривоги або відключення електроенергії (74,5%), дистанційне навчання призводить до нижчої якості знань (71%), неможливість якісного дистанційного навчання через проблеми зі зв'язком (70%), неможливість проведення очного навчання (65,5%). Ще 15% опитаних зазначили, що викладачі виїхали закордон або до іншого регіону, 8% — що навчальний заклад був пошкоджений, або зруйнований (у Східному регіоні — 16%), 7% — що довелося змінити навчальний заклад через окупацію.

ВИСНОВКИ

Нами було здійснено емпіричне дослідження особливостей переживання депресивних станів у вимушених переселенців. Відповідно до мети дослідження та поставлених завдань, ми дійшли наступних висновків.

1. Провівши загальнотеоретичний розгляд наукових підходів до проблематики нашого дослідження, ми змогли сформулювати та упорядкувати низку положень, котрі обумовлюють дещо ширше розуміння вищевикладених категорій емпіричного дослідження.

Депресія певним синдромом, котрий визначається поганим настроєм (гіпотимією), зниженою інтенсивністю когнітивної та моторної діяльності, низьким рівнем вітальних спонук, песимістичною самооцінкою та свого соціального становища в суспільстві, соматоневрологічними розладами. Зазвичай, депресивні стани відрізняються широкою низкою видів. Переважно вчені називають дев'ять головних клінічних варіантів депресії, котрі сполучені в три групи:

1) соматогенні, які виникають у зв'язку з певними розладами фізіологічної діяльності організму та внутрішніх органів — органічна і симптоматична;

2) ендогенні, котрі наявні при психічних захворюваннях — шизофренічна, циркулярна, періодична, інволюційна;

3) психогенні, котрі пов'язані з емоційним перенапруженням, внутрішнім конфліктом або багатократними психічними травмами (конфліктами, що повторюються, в сім'ї або на роботі) — невротична, виснаження, реактивна.

Вимушеним переселенцем являється особа, котра законно перебуває на території України, має право на постійне проживання на теренах нашої держави, та котра була змушена покинути власну домівку через загрозу наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, порушень прав людини тощо.

Вимушений переїзд чинить вагомий вплив на майбутні перспективи особистості, її особистісний зміст, поточний психофізіологічний стан. Велика кількість вимушених переселенців втратили минуле життя, впевненість в майбутньому та складнощі щодо реалізації нормальної життєдіяльності в теперішній момент життя.

2. Для діагностики особливостей переживання депресивних у вимушених переселенців, нами були обрані наступні психодіагностичні методики: «Шкала тривоги Бека», «Шкала депресії Бека», «Шкала безнадії Бека», «Методика визначення функціональних станів (ДС-6)».

Після здійснення опитування за обраними методиками нашого дослідження ми виявили, що для вимушених переселенців більш характерним є високий рівень прояву тривоги (35%), депресії (40%) та безнадії (35%). Середній рівень прояву також знаходиться на рівні з високим, з невеликою різницею у 5-10% (40%, 40% і 35% відповідно). В свою чергу для людей, котрі не змінювали свого місця проживання з початку повномасштабного вторгнення, більш характерним є низький рівень прояву даних явищ (45%, 50% та 40% відповідно до вищезазначених явищ).

За результатами методики визначення домінуючого стану (ДС-6) було виявлено, що вимушені переселенці за всіма шкалами мають переважно нижчі результати, ніж респонденти другої групи.

Нами був проведений аналіз отриманих результатів за допомогою методів математичної обробки даних. За допомогою непараметричного критерію Колмогорова-Смірнова нами був виявлений розподіл даних результатів дослідження. Відхилення від нормального розподілу виявилися за шкалами «ТО» і «ЗД» методики «Методика визначення домінуючого стану (ДС-6)». Для даних шкал ми застосували U-критерій Манна-Уїтні, котрий показав, що розбіжностей за зазначеними явищами не виявлено. Асимптотична двостороння значимість для них дорівнює 0,925 і 0,140 відповідно. У всіх інших шкалах дослідження присутній нормальний розподіл даних, тому для них ми використали T-критерій Стьюдента для незалежних вибірок. Отримані

результати вказали, що за такими показниками, як «Шкала тривоги», «Шкала депресії», «Шкала безнадії» та «АК» між групами респондентів присутні статистично-значимі відмінності, адже їх асимптотична значимість менше 0,05. В свою чергу подібний результат доводить, що ВПО в процесі переживання депресивних станів мають свої особливості, їх результати сильно відрізняються від результатів людей, котрі свого місця проживання не змінювали. Такий результат вказує, що для ВПО характерним є більш глибоке переживання депресії та безнадії, їх показники тривоги вище, аніж у інших людей. Вони відрізняються досить пасивною позицією по відношенню до власного процесу життєдіяльності.

3. Запропоновані рекомендації для вимушено-переселених осіб щодо подолання депресивних станів. Дані рекомендації включають особливості первинно психологічної допомоги особам, котрі пережили психотравмуючі ситуації та борються з їх наслідками, а також рекомендації для самопомоги при переживанні депресивних наслідків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аносова, А. В. Комунікативна культура в сучасній педагогічній практиці : навч.-метод. посіб. / Департамент освіти і науки Київ. обл. держ. адмін., Київ. обл.ін-т післядиплом. освіти пед. кадрів, 2017. 168 с.
2. Байденко В. И. Выявление состава компетенций выпускников как необходимый этап проектирования ГОС ВПО нового поколения: методическое пособие. Київ: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2006. 72 с.
3. Баклицький, І. О. Психологія праці : підручник. 2-е вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2018. 656 с.
4. Балл Г. О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки. *Соц. психологія*. 2015. № 1. С. 3–13.
5. Березіна, Н. О. Організаційно-правові аспекти діяльності психологічної служби системи освіти : спецкурс для слухачів очно-дистанц. форми навч. в сист. післядиплом. пед. освіти [та ін.] ; Нац. акад. пед. наук України, Ун-т менедж. освіти. Київ: Ун-т менедж. освіти, 2015. 36 с.
6. Бех, І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб.: Академвидав, 2012. 256 с. (Альма-матер).
7. Белова Л. О. Проблеми та завдання розвитку виховної системи ВНЗ. *Мультиверсум*. Філософський альманах. Київ: Центр духовної культури. 2004. № 46. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_46/Multiversum_46.htm.
8. Бикова О. В. Формування готовності до професійної діяльності майбутніх офіцерів пожежної охорони : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Київ, 2021. 21 с.
9. Бобровник С. В. Юридична відповідальність. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 498 с.

10. Бойко О. В. Формування готовності до управлінської діяльності у майбутніх магістрів військово-соціального управління : дис. ... канд. пед. наук. : 13.00.04. Київ., 2015. 244 с.
11. Бондарчук, О. І. Психологічні умови попередження професійного стресу та професійного вигорання керівників освітніх організацій : спецкурс для слухачів очно-дистанц. форми навч. в сист. післядиплом. пед. освіти; Нац. акад. пед. наук України, Ун-т менедж. освіти. К. : Ун-т менедж. освіти НАПН України, 2015. 32 с.
12. Бондарчук, О.І. Розвиток мотивації вдосконалення психологічної компетентності керівників освітніх організацій в умовах очно-дистанційної форми навчання : спецкурс для слухачів очно-дистанц. форми навч. в сист. післядиплом. пед. освіти / О. І. Бондарчук, Н. І. Пінчук, Д. Б. Рождественська ; Нац. акад. пед. наук України, Ун-т менедж. освіти. Київ: Ун-т менедж. освіти, 2019. 32 с.
13. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2004. 368 с.
14. Васянович Г. П. Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Київ, 2022. 55 с.
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови сучасної української мови / Укл. та головний ред. В. Т. Бусел. Київ - Ірпінь: ВТФ «Перун», 2023. 1442 с.
16. Вишневецький О. І. Природа цінностей виховання. *Педагогічна думка*. 2019. №2. С. 11 – 12.
17. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: підручник за кредитно-рейтинговою системою навчання для студентів магістратури. Київ: Центр навчальної літератури, 2016. 384 с.
18. Волков С. В. Психологічні особливості прояву комунікативної компетентності інспекторів державного пожежного нагляду в особливих умовах діяльності : дис. ... кандидата псих. наук : 10.00.09. Харків, 2021. 202 с.

19. Волкова Н. П. Педагогіка : Навч. посіб. Вид. 2-е, перероб., допов. Київ: «Академвидав», 20127. 616 с.
20. Волошко, Н. І. Психологія становлення здорового способу життя учасників навчально-виховного процесу : монографія; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих Нац. акад. пед. наук України. Київ: Логос, 2015. 416 с.
21. Галаган, В. Я. Основи психології і педагогіки : навч. посіб. / В. Я. Галаган, В. Ф. Орлов, В. В. Ягупов ; за заг. ред. В. В. Ягупова ; Київ. ун-т економіки і технології транспорту; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти Акад. пед. наук України. Київ: КУЕТТ, 2019. 232 с.
22. Дудоров О. О. Вибрані праці з кримінального права. Луганськ. : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 202. 952 с.
23. Дунець Л. М. Психологічні умови формування професійної мотивації слухачів вищого військового навчального закладу : дис. ... канд. психол. наук : 20.02.02. Хмельницький, 2017. 153 с.
24. Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку : колект. моногр. у трьох кн. Кн. 2. Духовне життя суспільства – чинник прогресу / за ред. Миколи Михальченка, Валерія Скотного. Київ; Дрогобич : Інформ.-ред. від. ДДПУ ім. Івана Франка, 2019. 320 с.
25. Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку : колект. моногр. у трьох кн. Кн. 3. Освіта і наука як базова основа розвитку духовного життя суспільства / за ред. Миколи Михальченка, Валерія Скотного. Київ; Дрогобич : Інформ.-ред. від. ДДПУ ім. І.Франка, 2019. 244 с.
26. Дюшеева Н. К. Методологические подходы к профессионально-личностному формированию будущего учителя. *Педагогическое образование и наука*. 2018. № 9. С. 6–23.
27. Екстремальна психологія. Підручник : навч. посіб. для студ. вищих пед. навч. закл. / за заг. ред. О. В. Тімченка. Харків: УЦЗУ., 2022. 502 с.

28. Ємельянова Т. П. Профессиональная ответственность в обыденном сознании студентов-энергетиков. Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». 2019. № 2 URL: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2013/2/Emelianova_Professional-Responsibility-Students/.

29. Збірник нормативно-правових документів психологічної служби та ПМПК системи освіти України / упоряд. В. Г. Панок, І. І. Цушко, А. Г. Обухівська ; Мін- во освіти і науки України, Акад пед. наук України, Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи. Київ: Шкільний світ, 2018. 256 с.

30. І. М. Вітковська. *Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. 2021. № 948. С. 45-48.

31. Інжиєвська, Л. А. Психологія сексуальності : навч.-метод. комплекс; Нац. акад. пед. наук України, Ун-т менедж. освіти, Ін-т менеджменту та психології. Київ: Ун-т менедж. освіти, 2014. 44 с.

32. Карамушка, Л. М. Психологія управління : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти. Київ: Міленіум, 2019. 344 с. (Психологія – менеджерам та персоналу організацій).

33. Карамушка, Л. М. Формування психологічної готовності персоналу вищої школи до діяльності в умовах соціально-економічних змін : монографія / Л. М. Карамушка, О.С. Толков. Київ; Кам'янець-Подільський : Медобори-2019. 254 с.

34. Карамушка, Л.М. Методики діагностики психологічних особливостей інноваційних змін в освітніх організаціях : навч. практикум для слухачів очно-дистанц. форми навч. в сист. післядиплом. пед. освіти / Л. М. Карамушка, О.С.Толков ; Нац. акад. пед. наук України, Ун-т менедж. освіти. Київ: Ун-т менедж. освіти, 2015. 32 с.

35. Карамушка, Л.М. Психологія підприємницької поведінки в освітніх організаціях : спецкурс для слухачів очно-дистанц. форми навч. в сист. післядиплом. пед. освіти / Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер ; Нац. акад. пед. наук України, Ун-т менедж. освіти. Київ: Ун-т менедж. освіти, 2022. 24 с.

36. Кибальна Н. А. Дефініція «професійна відповідальність» в контексті підготовки майбутнього фахівця цивільного захисту. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / Ред. кол. Н. Скотна (гол. ред.), М.Чепіль (ред. розділу) та ін. Дрогобич: Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2019. Вип. 29. Частина 3. Педагогіка. С. 77–86.

37. Кибальна Н. А. Категорія педагогічної майстерності у практиці викладача вищого навчального закладу цивільного захисту. *Проблеми цивільного захисту: управління, попередження, аварійно-рятувальні та спеціальні роботи*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції. Харків: Національний університет цивільного захисту України, 2019. С. 305–307.

38. Кодекс цивільного захисту України.
URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5403-17>.

39. Козяр М. М. Теоретичні та методичні засади професійної підготовки особового складу підрозділів з надзвичайних ситуацій : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04. Київ, 2015. 532 с.

40. Корольчук, М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. Київ: Ніка-Центр, 2019. 580 с.

41. Литвиненко С. А. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів початкових класів до соціально-педагогічної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктор пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти». Рівне, 2015. 39 с.

42. Лобанова С. І. Соціокультурні детермінанти формування моделей виховання дітей і молоді у Стародавньому Римі : дис. кандидата пед. наук : 13.00.01. Луцьк, 2023. 221 с.

43. Ложкин Г. В. Практическая психология в системах «Человек-Техника» / Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель. Київ: МАУП, 2017. 296 с.

44. Ложкин Г. В. Психологические основы профессионализации личности в особых условиях деятельности. *Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях* : матеріали міжрегіон.наук. семінару (Київ, 25 берез. 2010р.) / Мін-во оборони України, Національний університет оборони України. Київ: НУОУ, 2018. С. 189–192.
45. Лукашевич Н. П. Социология воспитания : краткий курс лекций. Київ: МАУП, 2019. 107 с.
46. М'ясоїд, П.А. Задачі з курсу загальної психології : задачі для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Вища школа, 2018. 184 с.
47. Максименко, С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко. Київ: МАУП, 2020. 256 с.
48. Максименко, С. Д. Психологічна допомога тяжким соматично хворим : навч. посіб. / С. Д. Максименко, Н. Ф. Шевченко. Київ; Ніжин: Міланік, 2017. 116 с.
49. Максименко, С. Д. Психологія особистості : підруч. для студ. вищ. навч. закладів / С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М.В. Папуча ; за ред. С.Д.Максименка. Київ: КММ, 2017. 296 с.
50. Максименко, С. Д. Психологія та педагогіка : підручник. Київ: Слово, 2022. 584 с.
51. Максименко, С. Д. Психологія учіння людини: генетико-моделюючий підхід : монографія; М-во освіти і науки, молоді та спорту України. Київ: Слово, 2023. 590 с.
52. Максимов, М. В. Психологія розвитку : тести : навч. посіб. Київ: Ліра-К, 2010. 242 с.
53. Мельник, Л. П. Психологія управління: курс лекцій; Міжрег. Акад. упр. персоналом (МАУП). 2-е вид., стер. Київ: МАУП, 2022. 176 с.: іл.
54. Мілютіна, К. Л. Психологія міжкультурної комунікації : навч. посіб. / К. Л. Мілютіна, М. В. Максимов. Київ: Віпол, 2022. 256 с.

55. Москальова, А.С. Підготовка керівників освітніх організацій до попередження професійних криз : спецкурс; Нац. акад. пед. наук України, Ун-т менедж. освіти. Київ: Ун-т менедж. освіти, 2022. 28 с.

56. Москальова, А.С. Психологічні особливості діяльності завідувачів (практичних психологів) районних (міських) психолого-медико-педагогічних консультацій в умовах соціально-економічних трансформацій : спецкурс; Нац. акад. пед. наук України, Ун-т менедж. освіти. Київ: Ун-т менедж. освіти, 2022. 40 с.

57. Найдьонова, Л.А. Навчально-методичний модуль спецкурсу. Наукові студії із соціальної та політичної психології / Мін-во охорони здоров'я України ; Мін-во освіти України ; ред. рада: М. М. Слюсаревський та ін. ; редкол.: Т. М. Титаренко та ін.. Київ: Міленіум, 2022. Вип. 34(37). 298 с.

58. Основи педагогічної психології : навч.-метод. посіб. / уклад. Л. Є. Коваль ; Нац. Акад. пед. наук України, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», Білоцерк. ін-т неперерв. проф. освіти, Каф. педагогіки, психології та упр. навч. закладами. Біла Церква : БІНПО, 2019. 136 с.

59. Основи педагогічної психології : навч.-метод. посіб. / уклад. Л. Є. Коваль ; Нац. Акад. пед. наук України, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», Білоцерк. ін-т неперерв. проф. освіти, Каф. технологій навчання, охорони праці та дизайну. Біла Церква : БІНПО, 2022. 136 с.

60. Отич О. М. Методологічні принципи наукового дослідження. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки: збірник. Чернігів, 2022. Вип. 76. С. 41–43.

61. Пам'ять дитини / упоряд. С. Максименко, Л. Терлецька, О. Главник. Київ : Главник, 2014, 112 с. (Психологічний інструментарій).

62. Панок, В. Г. Практична психологія : теоретико-методол. засади розвитку : монографія; Нац. акад. пед. наук України ; Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи ; Всеукр. асоц. практикуюч. психологів. Чернівці : Технодрук, 2021. 486 с.

63. Панок, В. Г. Прикладна психологія : теор. пробл. : монографія; Нац. акад. пед. наук України ; Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи ; Всеукр. асоц. практикуючих психологів. Київ: Ніка-Центр, 2017. 188 с.
64. Панок, В. Г. Психологічна служба : навч. посіб.; Нац. акад. пед. наук України, Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи. Вид. 2-е, стер. Кам'янець-Подільський : Друкарня Рута, 2017. 328 с.
65. Пінчук, Н. І. Позитивний імідж керівника освітньої організації: психологічна сутність та умови розвитку : спецкурс для слухачів очно-дистанц. форми навч. в сист. післядиплом. пед. освіти; Нац. акад. пед. наук України, Ун-т менедж. освіти, Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти. Київ: Ун-т менедж. освіти, 2023. 32 с.
66. Пінчук, Н. І. Психологічне забезпечення розвитку моральної вихованості сучасного підлітка в діяльності практичного психолога системи освіти : спецкурс для слухачів очно-дистанц. форми навч. в сист. післядиплом. пед. освіти / Н. І. Пінчук ; Нац. акад. пед. наук України, Ун-т менедж. освіти. Київ: Ун-т менедж. освіти, 2022. 32 с.
67. Подоляк, Л. Г. Психологія вищої школи: практикум : навч. посіб. / Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. Київ: Каравела, 2018. 336 с.
68. Практикум із групової психокорекції : підручник / С. Д. Максименко [та ін.]. Мелітополь : вид-во Мелітоп. держ. пед. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2022.
69. Психологічна служба : підручник / А. Г. Обухівська та ін.; за наук. ред. В. Г. Панка ; Нац. акад. пед. наук України, Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи, Всеукр. асоц. практикуюч. психологів. Київ: Ніка-Центр, 2021. 362 с.
70. Психологічний довідник учителя. В 4 кн. Кн. 1. А–Д / упоряд. В. Андрієвська ; за заг. ред. С. Максименка. Київ: Главник. 2015. 112 с. (Психологічний інструментарій).

71. Психологічний супровід як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів : метод. посіб. / Д. Г. Кравченко [та ін.] ; за ред. С. Д. Максименка ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України ; Києво-Печер. ліцей №171 «Лідер». Київ: [б. в.], 2023. 106 с.

72. Психолого-педагогічні аспекти навчання дорослих в системі неперервної освіти : матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (22 жовт. 2015 р.) / Нац. Акад. пед. наук України, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», Білоцерк. ін-т неперерв. проф. освіти, Каф. педагогіки, психології та упр. навч. закладами. Біла Церква : БІНПО, 2021. 236 с.

73. Психолого-педагогічні аспекти організації профорієнтаційної роботи у навчальному закладі : навч.-метод. посіб. / уклад. Л. Є. Коваль; Нац. Акад. пед. наук України, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», Білоцерк. ін-т неперерв. проф. освіти, Каф. педагогіки, психології та упр. навч. закладами. Біла Церква : БІНПО, 2019. 222 с.

74. Роменець, В. А. Історія психології : Стародавній світ, Середні віки, Відродження : навч. посіб. Київ: Либідь, 2023. 916 с. : іл.

75. Роменець, В. А. Історія психології: XVIII століття : епоха Просвітництва : навч. посіб. Київ: Либідь, 2019. 1000 с. : іл.

76. Савчин, М. Вікова психологія : навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. 3-є вид., переробл., допов. Київ: Академія, 2017. 368 с. (Альма-матер).

77. Свідоме і несвідоме у груповій взаємодії : монографія / [П. П. Горностай]; за наук. ред. П.П. Горностая; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 244 с.

78. Сергієнко О. П. Педагогічна психологія : навч. посіб. / О. П. Сергієнко, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасеката ін. Київ: Центр учбової літератури, 2023. 168 с.

79. Сисоєва, С. О. Психологія та педагогіка : підруч. для традиційної та дистанційної форм навчання / С.О. Сисоєва, Т.Б. Поясок. Київ: Міленіум, 2020. 520с.

80. Слюсаревський, М. М. Психологія міграції : навч. посіб. / М.М. Слюсаревський, О. Є. Блінова ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2022. 244 с.
81. Соціально-психологічні особливості дорослої людини : інформ. матеріали для слухачів і викладачів системи післядиплом. пед. освіти / авт.-уклад. О.І.Бондарчук [та ін.] ; Нац. акад. пед. наук України, Ун-т менедж. освіти. Київ: Ун- т менедж. освіти, 2020, 36 с.
82. Титаренко, Т. М. Кризове психологічне консультування Київ: Главник. 2023. 96 с. (Психологічний інструментарій).
83. Титаренко, Т.М. Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації : монографія; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020,160 с.
84. Увага дитини / упоряд. С. Максименко, Л. Терлецька, О. Главник. Київ: Главник, 2019. 112 с. (Психологічний інструментарій).
85. Формування соціально-психологічної компетентності молодих керівників-офіцерів у військових формуваннях Воєнної організації держави / І. О. Грязнов, Є. М. Потапчук, В. Б. Корчев, Ю. В. Упенієк : звіт про НДР (Шифр № 203-0001 І «Компетенція»). Хмельницький, 2023. 98 с.
86. Фурманець Б. І. Професійна спрямованість та становлення особистості курсанта як фахівця. Харків: ХВУ, 2018. 61 с.
87. Ходаківський, Є.І. Психологія управління : навч. посіб. / Є. І. Ходаківський, Ю. В. Богоявленська, Т. П. Грабар. Київ: Центр учб. л-ри, 2021, 608с.
88. Хоріна, О. І. Рефлексивні основи соціально-психологічного супроводу модернізаційних процесів в освіті : метод. рек.; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. 48 с.
89. Хребтова В. В. Модель полікультурного виховання студентів юридичних спеціальностей. *Наука і освіта*. 2013. № 3. С. 189-192. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NiO_2013_3_55.pdf.

90. Циба В. Т. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз) : навч. посіб. Київ: МАУП, 2021. 152 с.
91. Швалб, Ю. М. Практична психологія в економіці та бізнесі : навч. посіб. / Ю. М. Швалб, О. В. Данчева ; ред. В. П. Недашківський ; Міжнар. фонд
92. Шевченко, Н. Ф. Духовний потенціал сучасної молоді : монографія / Н.Ф.Шевченко, З.М. Шевчук ; Запоріз. нац. ун-т. Запоріжжя : Запоріз. нац. ун-т, 2024. 200 с.
93. Яценко, Т. С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика : навч. посіб. Київ: Вища школа, 2021. 382 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ В ТАБЛИЦЯХ

(дані в таблицях наведені у відсотках, якщо не зазначено інше)

Скажіть, будь ласка, як би Ви оцінили ситуацію в Україні у наведених сферах? Дайте оцінку за 5-бальною шкалою, де оцінка «1» означає, що ситуація дуже погана, а оцінка «5» — що ситуація дуже добра

	Дуже погана	Досить погана	Не погана і не добра	Добра	Дуже добра	Важко відповісти	Середня оцінка (в балах)
Економічне становище країни							
<i>Грудень 2020р.</i>	27,6	44,4	23,0	1,9	0,2	3,0	2,0
<i>Січень–лютий 2021р.</i>	28,6	40,6	26,0	1,8	0,1	2,8	2,0
<i>Травень 2021р.</i>	22,1	37,9	32,2	4,7	0,7	2,4	2,2
<i>Вересень–жовтень 2022р.</i>	21,5	43,0	28,9	3,7	0,5	2,5	2,2
<i>Лютий–березень 2023р.</i>	15,7	39,6	36,8	4,0	0,3	3,5	2,3
Рівень добробуту Вашої родини							
<i>Грудень 2020р.</i>	14,0	33,8	42,0	7,2	0,2	2,9	2,4
<i>Січень–лютий 2021р.</i>	11,1	32,1	46,4	6,3	0,4	3,6	2,5
<i>Травень 2021р.</i>	10,4	25,5	47,6	13,0	0,9	2,6	2,7

	Дуже погана	Досить погана	Не погана і не добра	Добра	Дуже добра	Важко відповісти	Середня оцінка (в балах)
<i>Вересень–жовтень 2022р.</i>	10,5	28,1	49,5	8,5	1,1	2,3	2,6
<i>Лютий–березень 2023р.</i>	8,3	26,5	49,7	11,4	0,7	3,4	2,7

Додаток Б

**На Вашу думку, як зміниться становище в Україні в таких сферах у
найближчі три місяці?**

	Зміниться на краще	Зміниться на гірше	Не зміниться	Важко відповісти
Економічне становище країни				
<i>Грудень 2020р.</i>	8,3	40,8	39,0	11,9
<i>Січень–лютий 2021р.</i>	6,9	32,2	47,8	13,1
<i>Травень 2021р.</i>	11,8	22,1	55,7	10,5
<i>Вересень–жовтень 2022р.</i>	9,5	35,2	37,5	17,9
<i>Лютий–березень 2023р.</i>	13,4	22,7	45,3	18,5
Рівень добробуту Вашої родини				
<i>Грудень 2020р.</i>	9,2	32,3	43,7	14,8
<i>Січень–лютий 2021р.</i>	7,8	23,8	53,2	15,3
<i>Травень 2021р.</i>	12,6	18,3	57,1	12,0
<i>Вересень–жовтень 2022р.</i>	9,2	25,9	45,2	19,7
<i>Лютий–березень 2023р.</i>	13,3	18,0	48,0	20,7

Додаток В

**На Вашу думку, як зміниться становище в Україні в таких сферах у
найближчі 2–3 роки?**

	Зміниться на краще	Зміниться на гірше	Не зміниться	Важко відповісти
Економічне становище країни				
<i>Грудень 2020р.</i>	22,8	26,7	20,4	30,1
<i>Січень–лютий 2021р.</i>	19,7	25,0	21,0	34,4
<i>Травень 2021р.</i>	29,9	21,2	26,1	22,8
<i>Вересень–жовтень 2022р.</i>	43,4	14,8	14,1	27,7
<i>Лютий–березень 2023р.</i>	52,1	11,0	11,1	25,8
Рівень добробуту Вашої родини				
<i>Грудень 2020р.</i>	24,7	21,8	21,8	31,7
<i>Січень–лютий 2021р.</i>	20,8	19,5	24,3	35,5
<i>Травень 2021р.</i>	29,2	16,5	27,1	27,1
<i>Вересень–жовтень 2022р.</i>	40,6	12,8	16,5	30,0
<i>Лютий–березень 2023р.</i>	49,5	10,0	13,1	27,5

Додаток Г

Як змінилися доходи вашої сім'ї після 24 лютого 2022 року?

Доходи значно збільшилися	0,9
Доходи дещо збільшилися	5,1
Доходи не змінилися	35,6
Доходи дещо зменшилися	31,8
Доходи значно зменшилися	20,8
Важко відповісти	5,8

Додаток Д

Яке в цілому матеріальне становище вашої сім'ї?

	<i>Квітень 2017р.</i>	<i>Березень 2019р.</i>	<i>Червень 2021р.</i>	<i>Серпень 2022р.</i>	<i>Лютий– березень 2023р.</i>
Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	17,6	15,4	9,2	13,5	14,2
Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	44,8	37,1	38,3	37,8	42,0
У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевізор, уже викликає труднощі	30,9	41,1	43,8	39,0	33,7
Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)	4,3	5,2	6,4	7,2	6,1
Ми можемо собі дозволити	0,2	0,1	0,9	0,3	1,3

	<i>Квітень 2017р.</i>	<i>Березень 2019р.</i>	<i>Червень 2021р.</i>	<i>Серпень 2022р.</i>	<i>Лютий– березень 2023р.</i>
придбати практично все, що хочемо					
Важко відповісти, не відповіли	2,1	1,1	1,4	2,2	2,6

Додаток Ж

Ви живете зараз за рахунок ...? (назвіть основне джерело засобів існування)

Матеріальна допомога з різних джерел	5,0
Ваші попередні грошові заощадження	2,3
Доходи від бізнесу	3,1
Постійна робота	40,4
Тимчасова робота (чи підробітки)	7,8
Студентська стипендія	1,2
Пенсія	24,1
За рахунок доходів іншого члена (членів) моєї сім'ї (чоловік, дружина, батьки тощо)	10,9
Інші джерела	1,4
Важко відповісти, відмова від відповіді	3,9

Додаток З

Які відбувалися зміни в режимі Вашої роботи після 24 лютого 2022 року?

Ніяких змін не відбулося, я раніше не мав роботи і зараз її не маю	29,4
Ніяких змін, працюю як і раніше	35,5
Повністю або частково перейшов на дистанційну роботу з повним збереженням заробітної плати	5,7
Пішов в повністю оплачувану тривалу відпустку	1,2
Повністю або частково перейшов на дистанційну роботу з частковим збереженням заробітної плати	3,2
Пішов у частково оплачувану відпустку	1,2
Пішов у неоплачувану відпустку	1,4
Втратив роботу	7,4
Не мав роботи до 24 лютого 2022 року, але зараз маю роботу	2,7
Інше	8,2
Важко відповісти	4,2

Додаток К

Як змінилася Ваша зарплата після 24 лютого 2022 року?, % серед опитаних, які мають роботу і мали її до 24 лютого 2022 року

Не змінилася	44,8
Збільшилася	8,4
Зменшилася	42,7
Важко відповісти	4,2

Додаток Л

Чи маєте Ви родичів або близьких знайомих (військових чи цивільних), які загинули або були поранені внаслідок військових дій чи обстрілів після 24 лютого 2022 року?

Так	37,3
Ні	58,5
Важко відповісти	4,2

Додаток М

В якій країні вони перебувають (перебували)?, % серед опитаних, чий близькі родичі або члени сім'ї жили або живуть за кордоном. Наведено лише країни, які назвали більше 1% представників цієї групи респондентів

Польща	47,0
Німеччина	18,5
Чехія	9,1
Італія	4,2
Франція	3,7
Канада	3,2
Румунія	3,0
США	3,0
Нідерланди	2,5
Іспанія	2,4
Австрія	2,0
Словаччина	1,6
Болгарія	1,5
Угорщина	1,5
Велика Британія	1,4
Молдова	1,4
Швейцарія	1,2
Бельгія	1,1
Данія	1,1
Литва	1,1
Швеція	1,1

Додаток Н

**Чи стикалися Ви з такими проблемами у сфері комунальних послуг після
24 лютого 2022 року?**

	Так	Ні	Зовсім не маю зараз такої послуги, хоча мав її до 24 лютого 2022 року	Не маю зараз такої послуги і не мав її до 24 лютого 2022 року	Важко відповісти
Періодичні відключення електроенергії	95,6	3,4	0,2	0,0	0,8
Періодична відсутність інтернету	73,7	21,0	0,1	3,2	2,0
Періодична відсутність мобільного зв'язку	72,2	25,4	0,2	0,4	1,9
Періодичні відключення водопостачання	49,9	42,1	0,1	6,9	1,0
Періодичні відключення теплопостачання	35,4	52,9	0,2	10,1	1,4
Складності з передаванням показників лічильників	20,1	74,6	0,3	1,9	3,2
Технічні складності з оплатою комунальних послуг	19,3	76,5	0,2	0,5	3,5
Періодичні відключення газопостачання	16,5	78,1	0,1	3,4	1,9

Додаток О

Чи маєте Ви вдома ...?

	Так	Ні	Не відповіли
Запас води	74,7	25,2	0,1
Павербанк	62,7	37,1	0,3
Освітлювальні прилади на акумуляторних батареях	55,7	43,7	0,6
Незалежні від централізованого постачання джерела опалення (на дровах, вугіллі, пелетах чи нафтопродуктах)	32,7	67,1	0,1
Інший електричний акумулятор для живлення побутових приладів	23,4	76,3	0,3
Електрогенератор	10,1	89,8	0,1
Сонячні панелі (різного розміру і потужності)	3,7	95,9	0,5

Додаток П

Чи отримували Ви (Ваша сім'я) гуманітарну допомогу від початку війни (після 24 лютого 2022 року) від будь-яких організацій, установ?

Так, отримували один раз	15,3
Так отримували неодноразово	21,5
Не отримували	60,1
Не пам'ятають, відмова відповідати	3,0

Додаток Р

Якщо ви отримували гуманітарну допомогу, чи можете ви назвати від яких організацій, установ? (Ви може назвати всі організації, від яких отримували гуманітарну допомогу)

	<i>% серед усіх опитаних</i>	<i>% серед тих, хто отримував гуманітарну допомогу</i>
Управління Верховного комісара ООН у справах біженців	10,1	27,2

	<i>% серед усіх опитаних</i>	<i>% серед тих, хто отримував гуманітарну допомогу</i>
Інші міжнародні гуманітарні, волонтерські організації	11,0	29,6
Товариство Червоного Хреста України	7,8	21,3
Інші українські гуманітарні, волонтерські організації	10,1	27,3
Державні установи та органи самоврядування вашого міста (села), району чи області	9,2	24,9
Релігійні об'єднання	10,2	27,7
Підприємство, установа, де працюєте Ви або члени Вашої родини	2,4	6,5
Зі мною поділилися гуманітарною допомогою родичі, сусіди або знайомі	3,0	8,2
Інше	0,1	0,1
Не пам'ятаю, відмова відповідати	1,9	5,2

Додаток С

**Чи зверталися Ви до українських медичних закладів
після 24 лютого 2022 року?**

Так, звертався	51,6
Ні, не звертався, оскільки не було потреби	41,8
Ні, не звертався, оскільки не було можливості	6,4
Не відповіли	0,1

Додаток Т

**Як Ви вважаєте, як змінилася ситуація у сфері охорони здоров'я після 24
лютого 2022 року?**

Змінилася на краще	6,9
Змінилася на гірше	21,7
Не змінилася	48,6
Важко відповісти	22,7

Додаток У

Чи знаєте Ви свого сімейного лікаря?

Так	87,2
Ні	10,5
Не маю сімейного лікаря	1,4
Не відповіли	0,9

Додаток Ф

**Чи стикалися Ви з такими проблемами у медичній сфері після 24 лютого
2022 року?**

	Так	Ні	Важко відповісти
Значне подорожчання необхідних ліків	53,0	39,3	7,7
Ви не змогли купити необхідні Вам ліки, через їх відсутність	25,9	67,9	6,2
Зниження якості або неможливість отримати медичні послуги через повітряні тривоги або	24,6	66,4	9,0

	Так	Ні	Важко відповісти
відключення електроенергії			
Прийом лікаря або операція були скасовані через повітряну тривогу або відключення електроенергії	18,0	72,4	9,6
Неможливість зв'язатися з лікарем або викликати «швидку допомогу» через проблеми зі зв'язком	14,9	77,1	8,0
Ви не змогли отримати певні медичні послуги через військові дії або воєнний стан	12,3	80,3	7,4
Лікар-спеціаліст, до якого Вам треба було звернутися, виїхав за кордон або до іншого регіону	9,5	77,8	12,6
Ваш сімейний лікар виїхав за кордон або до іншого регіону	8,3	82,0	9,8
Медичний заклад, до якого Вам треба було звернутися, був пошкоджений, або зруйнований	2,3	93,5	4,2

Додаток X

Чи отримуете освіту Ви самі, Ваші діти або онуки у середньому, професійному або вищому навчальному закладі в Україні?

Так	43,9
Ні	55,0
Важко відповісти	1,1

Додаток Ц

Чи стикалися Ви з такими проблемами у сфері освіти після 24 лютого 2022

року?%, % серед тих, що відповіли, що вони самі чи їх діти або онуки отримують освіту в середньому, професійному або вищому навчальному закладі в Україні

	Так	Ні	Важко відповісти
Зниження якості або неможливість отримати освітні послуги через повітряні тривоги або відключення електроенергії	74,5	20,2	5,4
Дистанційне навчання призводить до нижчої якості знань	71,0	21,7	7,3
Неможливість проведення очного навчання	65,5	29,5	5,0
Неможливість якісного дистанційного навчання через проблеми зі зв'язком	70,0	23,7	6,3
Викладачі виїхали за кордон або до іншого регіону	14,6	74,0	11,3
Навчальний заклад був пошкоджений, або зруйнований	7,8	88,4	3,8
Довелося змінити навчальний заклад через окупацію	6,8	90,7	2,5